

## Diskusija

NEDIM FILIPOVIĆ

U svojoj diskusiji želim da se, u obliku nekoliko glosa, osvrnem na neka pitanja izložena u predavanjima profesora Vase Čubrilovića i profesora Avde Sućeske. Moje glose su uokvirene u dva pitanja o problemu islamizacije u Bosni:

Prvo, uslovi u kojima je vršena islamizacija u Bosni s obzirom na unutrašnje prilike;

Drugo, kakav je islam nastupao u Bosni.

U granicama prvog pitanja izlažem sljedeće:

Mislim da je formiranje pojma bosanskog naroda počelo rano, da to formiranje ide sa počecima bosanske države, tako da je u doba uspostavljanja turske vlasti taj pojam zatečen. On se očituje u izrazima Bošnjakin, Bošnjak, kao oznakama za hrišćanske turske podanike, poslije uspostave turske vlasti, a izrazima Bosnalu, Bosna, kao oznakama za domaće islamizovane turske podanike.

Izraz »Bosna« upotrebljava se u okviru genitivne veze, pa se kaže, na primjer, Ali-i Bosna: Alija iz Bosne, Bosanac; to je vrsta jezičkoga manira, preuzetog iz perzijskog jezika.

Drugo, ta cjelovitost bosanskog srednjovjekovnog naroda dolazi do izraza i u činjenici da ne postoji nikakva razlika u ličnim imenima pripadnika tri vjerske grupacije: katolika, pravoslanih i bogumila. Jedino se kod domaćih vlaha, tj. stočarskog stanovništva, dakle kod jednog socijalnog sloja, osjeća izvjesna djelomična posebnost u nomenklaturi ličnih imena, što je posljedica jače romanske i ilirsko-albanske komponente u istoriji formiranja tog socijalnog stratuma. Čak ova uniformnost lične nomenklature vrijedi i za islamizovane Sase. Naziv »bogumili« za običnog pripadnika crkve posvjedočen je najranijim turskim izvorima o Bosni sa pojavom toponima koji sadrži taj naziv, na primjer, Bogumilo selo, i čestom pojavom vlastitog imena Bogumil. Pri tome, treba istaći da je socijalni, profesionalni, pa i konfesionalni status u srednjem vijeku pretvaran u lično ime ili ekvivalent za patronim, što se očuvalo i u turskim popisima stanovništva. Na primjer, Marko Kovač. Ovo »kovač« dolazi mjesto današnjeg, modernog, patronima, jer patronim, kao što to kaže jedan katolički sveštenik u XVII vijeku, nije potpuno formiran u Bosni, nego se više susreće kod predstavnika feudalne klase. Treće, unutrašnje stanje potkraj bosanske države bilo je karakterisano sa dvije stvari: prvo, razjedinjenošću vrhova feudalne klase i podijeljenošću Bosne u neko-

liko krupnih magnatskih oblasti, računajući tu i kraljevu oblast. Već sama podijeljenost vrhova feudalne klase, njihovo sukobljavanje, pritiskivala je bazu te klase, sitno i srednje plemstvo, i pojačavala suprotnosti unutar te klase, odvajala, u smislu zajednice interesa te klase, interese sitnih i srednjih plemića od vrhova te klase. To će se najbolje vidjeti prilikom turskog osvajanja Bosne. Ovakvo stanje u redovima vladajuće klase u Bosni izazvalo je, osobito u vezi sa spoljnom situacijom, katastrofalne posljedice na bosansku privredu, poglavito na osnovnog proizvođača bosanske feudalne privrede, na bosansko seljaštvo. To seljaštvo bilo je u vrlo oštroj klasnoj suprotnosti prema vladajućoj klasi. Silna pustoš zemlje, o kojoj svedoči turski popisni defter iz 1468/9, dakle pet-šest godina poslije turskog osvajanja, ne može biti samo posljedica turskih razaranja, ili uopšte vanjskih razaranja, nego je većim dijelom rezultat građanskih ratova, sukoba unutar feudalne klase i ta pustoš, prevedena na političko-klasni jezik, ukazuje na jaz koji je postojao između osnovne proizvođačke klase i vladajuće klase u Bosni. S takvim unutrašnjim stanjem bosanske države prožimala se spoljno-politička i vojna situacija te države. Mađarsko-katoličkom vjekovnom pritisku i političko-vojnoj intervenciji pridružio se turski vojno-politički pritisak, kao izraz turskih osvajčkih težnji i turskog konfrontiranja s Mađarima, koji poslije bitke na Camurluu 1413. godine postaje kontinuirana akcija, do turskog osvajanja Bosne 1463. godine. Taj dvostruki pritisak na Bosnu dvije međusobno sučeljene sile morao je izazvati veoma teške posljedice u smislu produbljavanja klasne borbe u Bosni i iscrpljivanja njene ekonomike.

Četvrto, Bosna je bila jedina balkanska političko-državna regija sa tri hrišćanske konfesije: katoličkom, pravoslavnom i bogumilskom. Kada se uzme u obzir preponderantna uloga religije u srednjem vijeku, ne samo kao kulturnog i ideološkog nego i političko-društvenog formansa, onda se moraju uzeti u obzir refleksi te činjenice na ukupnost formiranja bosanskog feudalnog naroda i njegove političko-državne formacije. U našoj historiografiji ta činjenica nije kompleksno izučena, nego je pojednostavljena i jednostranjenjena, i to kroz dogled subjektivno-političke retrospekcije. Činjenica da je jedinstvena vjera (kao, na primjer, u Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji) u srednjem vijeku, putem organizovanja jedinstvene crkve, imala ogromnu ulogu u formiranju srednjovjekovnog naroda i njegove države, morala je ostaviti žig na istoriju Bosne, pa i na razvitak tri pomenute konfesije u toj zemlji. Sve tri konfesije nisu mogle igrati ulogu jedne jedinstvene religiozne ideološke snage koja bi se uvrstila među državotvorne faktore u medijevalnom smislu te riječi. Prema istorijskim podacima, borba za takvu ulogu u Bosni vodila se između katoličanstva i bogumilstva, dok je u sjenci te borbe ostala uloga pravoslavlja. Ukazujući na značaj spoljno-političkih faktora — s jedne strane, na papsko-mađarski pritisak, a, s druge strane, na egzistiranje i snažan razvitak susjedne nemanjičke države — ističemo da držanje tih spoljnih faktora prema Bosni može u izvjesnom smislu da bude indikater naznačenog unutrašnjeg odnosa između tri pomenute konfesije u Bosni. Usmjerenje razvitka nemanjičke države prema moravsko-varždarskoj dolini i mađarsko-katolički pritisak prema Bosni, opredijelili su razvitak u Bosni u tom pravcu da je ulogu osnovne religiozne ideološke snage u Bosni preuzelo bogumilstvo, da bi se docnije, od vremena uspostavljanja bosanske kraljevine, za tu ulogu borilo s katoličanstvom, uz naizmenično nastupanje i odstupanje, i da bi tu ulogu pod posljednjim bosanskim kraljevima prepustilo katoličanstvu, jer su

bogumilstvo bili potisli i potukli ti kraljevi. Ovakav religiozni razvitak u Bosni morao je izazvati svoje ne samo ideološke i vjerske i kulturne nego i socijalno-klasne posljedice. On je pritiskao prostor sve tri konfesije, on je dovodio do međusobnog reduciranja njihove snage i uticaja. On je njihov status i njihovu ulogu duhovnog faktora koji djeluje specijalnim putevima sprovođenja svog uticaja na socijalno-političko biće društva transformirao u direktni društveno-politički faktor, što je moralo dovesti do izgradnje kod svake od tih konfesija političko-društvene i ekonomske pozicije na račun njihove crkvene organizacije. Posljedice takvog razvitka nalaze svoju potvrdu i u najranijim turskim izvorima. Bosna je puna srednjovjekovnih groblja, ali ona nema onu konfesionalnu organizaciju kakvu, na primjer, ima susjedna nemanjička crkva. I upravo zato što su se te konfesije pretvarale u direktni politički faktor, one su u takvom svojstvu i ulazile u političku igru. A kad se likvidiranjem bosanske države i uvođenjem osmanske muslimanske vlasti totalno promijenio medij te igre, sve tri konfesije nisu imale izgrađene potrebne polazne pozicije, na koje bi se vratile radi pružanja otpora islamu, religiji turskih osvajača. U takvoj situaciji, mase vjernika tih međusobno suprotstavljenih konfesija, osjećajući u praksi, ne samo svoje konfesije nego domaće crkve uopšte, djelovanje jedne političko-društvene snage kao jednog od faktora društva koji su Bosnu doveli u bezizlazan unutarnji položaj, dosljedno dotadašnjoj vjerskoj praksi, prevodilo je (sada stvar uzima obrnut smjer) svoja socijalno-klasna osjećanja i svoj društveno-ekonomski interes na faktor vjerskog opredjeljenja. Svoje pristajanje uz Turke mase vjernika sve tri konfesije izražavale su prelaskom na islam. Tu je bila riječ o procesu odmjeravanja snaga u okviru postojeće političke, vojne i socijalne situacije. Stoga, u prvim godinama turske vlasti, dok turska vlast nije bila potpuno stabilizovana, islamizovanje nije u plebejskoj masi imalo široku bazu. Još u 80-im godinama 15. vijeka postoje primjeri da pojedina potpuno islamizovana sela gaje svinje i jednu svinjetinu. To napominjemo kao jedan od indikatora za pomenutu situaciju koja je bila u znaku prevođenja socijalnih fenomena u religiozne fenomene.

Netačna je tvrdnja da su maju prelaska na islam predstavljali samo bogumili. Najraniji turski izvori govore o masovnom prelasku na islam pristalica sve tri konfesije u Bosni. Druga je stvar što je fizičkim uništavanjem, progonom i ekonomskom pljačkom bogumila stvoren možda veliki broj kriptobogumila koji se poslije uspostavljanja turske vlasti izlamizuju kao katolici, odnosno pravoslavci. Ali, kao što se u toku druge polovine XV vijeka susreću katolička i pravoslavna sela koja sporo ili nikako ne prelaze na islam, tako se susreću i bogumilska sela u kojima nema islamizacije ili je ona vrlo malena. Samo, tu dolaze u obzir lokalni socijalno-ekonomski i drugi faktori koji podjednako vrijede za sve tri konfesije. Takav je slučaj sa masama stočara, pravoslavaca ili katolika koji po svom društvenom statusu slobodnih seljaka i ne spadaju u osnovne klasične strukture seoske privrede bosanskog feudalizma.

Sada bih htio da kažem nešto o tome kakav je islam nastupao u Bosni.

Ovo pitanje može se činiti suvišno i čudno postavljeno. Ali, nije tako. Upravo proučavanje tog pitanja pomaže nam da razumijemo neke stvari u historiji islamizacije u Bosni i opšti tok nekih stvari u toj zemlji do kraja turske vlasti, pa i poslije. U našoj nauci je gotovo potpuno zanemareno pitanje unutrašnjeg razvitka turske države sa gledišta matičnog razvitka me-

tropole te države. Ta država je nastala iz jednog maloazijskog turkmenskog bejlika. Osnovnu snagu tog bejlika predstavljalo je feudalizirano rodovsko turkmensko plemstvo i turkmensko seljaštvo. Iako je od samog svog početka osmanski bejlik podržavao ortodokсни sunitski islam kao službenu religiju, heterodokсни šiitsko-mistički islam bio je veoma raširen među turkmenskim seljaštvom i društvenim redovima izraslim iz njega. Zato se može reći da, iako su presudna turska osvajanja u Maloj Aziji i na Balkanu, sve do Bajazita I, izvršena pod egidom ortodoksnog islama, u stvarnoj praksi velikog dijela turkmenskih osvajača preovlađivale su ideje heterodoksnog islama. Tako se može reći da su u realnoj praksi turske države postojala dva vida islama, ortodokсни, službeni islam, koji je podržavala i zastupala centralna vlast, vrhovi feudalne klase, krupne uleme i urbani krugovi, i heterodokсни islam raširen među turkmenskim plemenima, seljaštvom, heterodoksnim dervištvom, znatnim dijelom sitnih feudalaca i vojnih redova. Narastanju klasnih suprotnosti u matičnom turskom društvu odgovaralo je zaoštravanje suprotnosti između ortodoksnog i heterodoksnog islama. Do otvorene društvene eksplozije došlo je u istorijskom periodu koji je uslijedio poslije anarske bitke 1402. godine. Prvi čin te drame odigrao se za vrijeme vladavine Bajazitovog sina, princa Muse (Muse Kesedžije iz naše narodne pjesme), a drugi, završni čin drame, u ustanku Šejha Bedreddina od Samavne i njegovih učenika Berklidže Mustafe i Hu-Kemala. Feudalna klasa obračunala se sa princom Musom u bici na Čamurluu 1413. godine. U tom obračunu pomogli su je srpski, bosanski i mađarski feudalci. Tri godine kasnije, turska feudalna klasa završila je na drastičan način ovu dramu ugušivanjem Bedreddinovog ustanka, likvidiranjem vođa ustanka i masakrom velikog broja ustanika. Iako je heterodokсни islam još dugo pružao otpor, ortodokсни islam je trijumfovao kao vladajuća religiozna snaga. Ta odlučna pobjeda ortodoksnog islama realizovana je pod Mehmedom I, konsolidovana pod Muratom II, a klasična faza njegove preponderancije započela je pod Mehmedom II. Prestiž ortodoksnog islama u turskoj državi dobiva svoje političko obilježje preuzimanjem titule halife pravovjernih muslimana od strane njegovog unuka Selima I. Islamizacija u Bosni počee šire pod Mehmedom II, a svoj masovni tok doživjeće pod Mehmedovim nasljednicima Bajazitom II, Selimom I, i Sulejmanom Zakonodavcem, dakle u fazi vrhunskog stadija ortodoksnog islama. To se dešava u vrijeme kada turska država prerasta u carstvo i doživljava svoju najveću usponsku liniju. Riječ je o državi koja je vladala ogromnim prostorima i stekla zrelo istorijsko iskustvo. To nije bilo doba Orhana, Murata I i Bajazita I, kada je tek postepeno sticana spoznaja Balkana. Već pod Mehmedom II gotovo cijeli Balkan bio je u rukama Turaka. Stoga islamizacija u Bosni nije bila avantura ni nosilaca nove vjere ni onih koji su tu vjeru prihvatili. Ali je ta islamizacija imala dalekosežne posljedice u daljoj istoriji Bosne. Nije tu riječ samo o novoj vjeri nego i o novoj civilizaciji. Ta civilizacija imala je daleke korijene u antičkim civilizacijama Prednjeg istoka, u jednom milenijumskom nasljeđu, čija je jedna od glavnih karakteristika ogromna uloga religije u formiranju društva i države. To je područje drevnih proroka koji dolaze jedan za drugim u nepreglednom nizu i božjim opredjeljenjem saopštavaju božanske istine i tajne svijeta i ljudi narodima kojima su poslani. Ta istorijska komponenta ostavila je svoj pečat ne samo na nastanak drevnih naroda nego i na formiranje modernih naroda toga regiona. Svaki narod je po božjoj odredbi narod, a žig tog odredbi daje

profet koji stvara od jedne narodne zajednice vjersku zajednicu. Bez ovog posljednjeg svojstva, ta zajednica ne može biti narod u nadplemenskom smislu riječi. A upravo takva zajednica koja nadrađa plemensku zajednicu, zahvaljujući zajedničkom porijeklu, jeziku, historiji, misaonom i duhovnom nasljeđu, može da bude uklopljena u širu zajednicu jedne religije, tj. da ostali faktori, specifični za zajednicu koja se uglupa, budu nadsvođeni univerzalnošću religije. Takva je historija i evolucija izraza »umma« kojim se označava muslimanska zajednica kao sveobuhvatna zajednica u kojoj islam i njegova civilizacija subsumiraju i podređuju sve ono što ulazi pod tu subsumaciju. Determinaciju granica i suprotnosti te zajednice prema drugoj, nemuslimanskoj zajednici, daje izraz »mille«. Mille je oznaka samo za muslimansku zajednicu, ona je negacija svega onoga što je van muslimanske zajednice. Zato »ehl-i millet«, pripadnik mille, znači pripadnik muslimanske zajednice, a ehl-i zimme označava pripadnika nemuslimana koji žive u državi muslimanske zajednice. Te religiozno-socijalne pojmove naroda i njegova definicija koja je data u klasičnom islamu donijela je islamizacija u Bosni. Druga ideja koju je donio islam u Bosni, to je ideja svetoga rata, džihâda. Drugi izraz za oznaku toga rata, gazâ, karakteriše klasno-političku funkciju te ideje: osvajački rat radi odbrane umme i radi povećanja bogatstva vladajuće feudalne klase ratnim plijenom i novim feudima na novim, osvojenim teritorijama. Treća ideja koju su donijeli Turci i koja je našla svoju aplikaciju u Bosni, to je ideja udža, to jest vojnog krajišta koje brani osmanske posjede i osmansku zajednicu umme. Te tri ideje našle su snažnu rezonancu u zatečenom socijalno-politički i vjerski pocijepanom srednjovjekovnom društvu Bosne, naročito u vladajućem sloju tog društva, feudalnoj klasi, predstavljenoj sitnim i srednjim feudalcima, pošto su turskim osvajanjem likvidirani krupni feudalni vrhovi te klase. Toj klasi, kao i masi ostalog stanovništva, seljaštvu i neznatnom gradskom sloju, odgovarale su vjerske ideje o ummi kao formansu zajednice. I druge dvije ideje, ideja džihâda, tj. svetog rata i vojnog krajišta povezane su sa prvom idejom i sa stvarnim historijskim razvitkom bosanske države i bosanskog društva. Vijekovima je bosanska država bila objekat svetog rata, vjersko-političke papsko-mađarske agresije. Time je ona na izvjestan način bila svojevrsno vojno krajište prema mađarskom katoličanstvu u odnosu na ostale nekatoličke teritorije u unutrašnjosti Balkana. Islamizacijom se mijenja uloga i pravac stvari, proces dobiva obrnut smjer: Bosna kao krajište iz defanzivnog krajišta postaje ofanzivno krajište, a vjerski rat se nastavlja s promijenjenim ulogama.

Proces islamizacije i način kako se taj proces vršio u Bosni ukazuje da je bosanski narod, ma kako bile jake protivvrječnosti koje su ga razdirale, imao zajednički imenitelj u objedinjavanju svojih različitih klasnih interesa i religioznih odnosa. Ono što izgleda neracionalno i antinarodno za moderno doba, to nije za srednjovjekovno vrijeme. Čak o izvjesnoj logici islamizacije u Bosni, u okviru društvene psihologije i mentaliteta tog vremena, govori i način i tempo islamizacije u Bosni. Odmah poslije zauzimanja Bosne, u tursku feudalnu klasu ulazi pretežni dio bosanske feudalne klase, pri čemu znatan dio feudalaca prihvata islam. Već u sljedećoj deceniji smanjuje se broj timara u Bosni za račun okrupnjavanja timarskih posjeda. Pri tom se zapaža favorizovanje domaćih feudalaca koji se islamizuju. Ali potiskivanje domaćih feudalaca koji ostaju u staroj vjeri ne vrši se pravolinijskom, brutalnom silom, već se dodjelom čifluka i baština zadržava njihov status feudalca, s tim

da vrijeme učini svoje i da se njihovi islamizovani potomci uklope u spahijski red kao vojnu silu Carstva. U sastav bosanske feudalne klase ulaze islamizovani balkanski feudanci i predstavnici klase spahija matičnog dijela turske feudalne klase. Proces islamizacije stvara okvire za snažnu asimilaciju u znaku umme, čiji je predvoditelj ta klasa. Toj klasi se pridružuju brojne posade tvrđava čija je uloga u XV vijeku prvoklasna. Pada u oči da osnovnu masu tog dijela feudalne klase pretežno čine islamizovani balkanski elementi, ponajviše slavenski elementi i Albanci i, manje Grci, a još rjeđe Anadolci. Tako se stvara svojevrsna pretežno slavensko-balkanska sinteza nove bosanske feudalne klase, čiji vitalni nukleus čine predstavnici domaće srednjovjekovne feudalne klase. Islamizacija u redovima bosanskog seljaštva u prvoj deceniji turske vlasti je relativno mala, nekoliko stotina domaćinstava. Ali u idućim decenijama druge polovine XV vijeka dolazi do velikog skoka islamizacije, tako da krajem tog vijeka broj islamizovanih ide na hiljade. To se podudara sa učvršćenjem turske vlasti u Bosni, proširenjem osvojenog prostora, ekonomskom i društvenom stabilizacijom i stvaranjem ofanzivnog vojnog krajišta. Ali pretežan dio seljačkog stanovništva ostaje u staroj vjeri. XVI vijek i prve decenije XVII vijeka pretvoriće muslimansku manjinu u većinu bosanskog stanovništva. Sličan proces teče i u gradovima. U XV vijeku, izuzevši Sarajevo i još neke veće gradske centre, islamizacija u gradovima je relativno mala, ima, čak, i potpuno nedirnutih. Međutim, izričiti su turski napori još u XV vijeku da pripreme pobjedu nove vjere i nove civilizacije u vremenu koje dolazi i da se od gradova stvore nova važna uporišta islamske religije. To će se ostvariti tokom XVI i XVII vijeka. Tako su osnovne društvene klase bosanske države u okvirima islamsko-turske države produžavale egzistenciju bosanskog naroda koji je sada podijeljen vjersko-civilizacijskom dionicom u dva dijela: ehl-i mille, muslimanski dio tog naroda i ehl-i zimme, hrišćanski dio tog naroda. Treba podvući ogromnu važnost etničkih promjena u Bosni koje su nastale turskom kolonizacijom van bosanskog područja, sa srpskog i hrvatskog područja, u XV i XVI vijeku. Islamizovani dio tog kolonizovanog svijeta ulazi u ehl-i mille, a ostali njegov dio ulazi u sastav ehl-i zimme. Kasnije kolonizacije potkraj turske vlasti uglavnom su pojačale broj ehl-i zimme, tj. hrišćanskog svijeta. Sa narastanjem bosanskog dijela feudalne klase, praćenog širenjem turskog teritorija u XVI vijeku, rastao je značaj bosanske feudalne klase kao predstavnika jedne regije koja je imala istorijske reminiscence regionalne osobenosti i nekadašnje državnosti. To dolazi do izražaja u osnivanju generalnog gubernmana Bosne, bosanskog ejaleta. To je prvi i jedini slučaj na Balkanu da se pod turskom vlašću ejalet podudara sa obrisima jedne bivše balkanske države i njenog gravitacionog prostora. Ni deceniju i po ne prolazi od toga događaja, a bosanska feudalna klasa dobiva od strane centralne vlasti ustupak osebujuć za njene klasne privilegije: uspostavljanje odžakluk timara u Bosni. To je bio specifičan kompromis između režima mirijske zemlje i stare domaće feudalne svojine, dokinute režimom mirijske zemlje poslije uspostave turske vlasti. Na kraju, ne ulazeći u dalju fenomenologiju narastanja ekonomske, društvene, političke uloge bosanske feudalne klase u toku vremena, o čemu je govorio profesor Avdo Sućeska, možemo reći da protivrječnosti između bosanske feudalne klase i turske države, kao i društveno-ekonomske suprotnosti unutar bosanskog ehl-i mille, tj. muslimanskog dijela stanovništva, nisu razrušile osjećanje umme, u kojoj je na otuđen i mistificiran na-

čin bio zatvoren jedan dio bosanskog srednjovekovnog naroda u daljem njegovom trajanju. Vrijeme će to osjećanje umme, tj. fatalističko-religiozne predstave o muslimanskoj zajednici kao božijem određenju, slabiti, ali ga sve do nove epohe neće uništiti. Svoju aterijalnu osnovu to osjećanje imalo je u ekonomskim, društvenim i političkim strukturama osmanskog feudalizma. Slabljenjem i rastakanjem tog feudalizma, izmicao je realni osnov za suštinu umme, ali taj kompleks nije mogao biti dokrajčen u njegovoj moralnoj, mentalnoj, psihološkoj i ideologijskoj komponenti. Razoren u realnoj sferi života, taj kompleks umme živio je u nabrojanim sferama muslimanskog bića našeg čovjeka. Pokazalo se da građansko društvo stare Jugoslavije, iako je stvaralo snažne breše i na tim sferama kompleksa umme, nije posjedovalo dovoljno životne energije istorijskog progressa u čijim bi se dinamičnim užarenjima ispario ostatak jedne fiktivne realnosti nekad vladajućeg muslimanskog srednjeg vijeka u Bosni. Dok su se dvije komponente ehl-i zimme u Bosni (pravoslavci i katolici), kao istorijski nastavak bosanskog srednjovjekovnog naroda, u nacionalnim pokretima građanskog društva transformirale u dijelove srpske nacije i hrvatske nacije i ušle u njihovo krilo, muslimanski dio tog naroda, imobilisan u psiho-mentalne sfere fikcije umme, nije imao snage da potpuno zbaci to srednjovjekovno ruho i učini presudan korak u pravcu istorijskog ispoljavanja svog narodnosnog bića u savremenom smislu riječi. Naravno, ne smije se ispustiti iz vida da razlozi za ovakvo stanje tog dijela naroda Bosne leže u opštoj istorijskoj situaciji stvorenoj dugom tursko-islamskom vladavinom i nasrtajima katoličkih faktora Srednje Evrope na izvjesne krajeve naših zemalja. Takva situacija porodila je predominaciju vjerskog faktora u konstituisanju modernih nacija u našem prostoru. Ta činjenica je imala moćan uticaj u smislu konzerviranja fikcije umme kod muslimana u Bosni, pa čak i u drugim krajevima. Čak je ta fikcija dobivala u oblasti političke prakse u staroj Jugoslaviji izvjesnu hranu formiranjem političkih partija po čistom principu muslimanske umme. Ne treba ovdje isticati da su socijalistička revolucija i borba za izgradnju socijalizma, sa svim humanističkim implikacijama tog procesa, stvorili visoku političku, društvenu, ekonomsku, idejnu, humanu i naučno spoznajnu eferescencu na čijim se ogromnim temperaturama topio i nestajao vjekovni oklop feudalne muslimanske fikcije umme. Mi smo svjedoci tog procesa kod muslimana u Bosni. To je jedan proces dezalijenacije koji ima svoje veoma brojne komponente, među kojima se naročito ističe civilizacijsko-kulturna i psiho-socijalna komponenta. Takav proces je nužan i istorijski zakonomjeran. On se dešava u srcu naše zemlje Jugoslavije i nema nikakve dramatične momente. Naprotiv, on predstavlja samo dio jednog procesa koji u budućnosti može da se ugradi u ideju socijalističke integracije naše zemlje.

BRANISLAV ĐURĐEV

Ja, razume se, uzimam reč kao čovek koji se stručno ne bavi ovim periodom. U neku ruku govorim kao laik. Samo u neku ruku. Govorio bih nešto o istorijskim pretpostavkama Republike Bosne i Hercegovine, tj. o

osnovnoj temi ovoga skupa, o nekim momentima, samo da ukažem na njih. Kad se postavlja pitanje državnosti, onda je u pitanju i zemlja i narod. Kao prvi momenat postavlja se pitanje zašto taj narod smatra tu zemlju jedinstvenom i svojom otadžbinom. Postavlja se pitanje kako se to istorijski formiralo.

Kada je reč o BiH, o njenim granicama, tada su te granice na zapadu i na severu postavljene, manje-više, posle karlovačkog mira. Kada je reč o istočnim granicama i južnim granicama, onda su to iz austrijskog perioda. E sad, postavlja se pitanje otkud su te granice i ta zemlja postali za narode BiH pojam svoje zemlje. O toj istorijskoj pretpostavci nije rečeno ni reči na ovom skupu.

Ukazao bih samo na nešto, mada su ovo više istorijske impresije nego proučeno znanje, zapravo proučeno znanje i nije mnogo. Prvo, ja bih ukazao na to da se u drugoj polovini XIX veka stabilizovala osnovna etnička struktura BiH, kasnije je malo drukčije bilo. Migracije, ratovi i druge istorijske pojave činile su etničku strukturu nestabilizovanom. Na to hoću prvo da ukažem.

Dalje, kad je reč o austrijskom periodu, hoću da ukažem na ovo da se tada stvarala BiH kao privredno područje, naročito u infrastrukturi. To privredno područje sa takvom infrastrukturom je nasleđeno. Meni se čini da ta činjenica igra ogromnu ulogu, jer to privredno područje koje se obrazovalo u austrougarskom periodu, naročito u infrastrukturi, to je rezultat jedne kolonijalne ekonomske politike, i to se, kao što se zna, nije mnogo promenilo između dva rata, a ta činjenica omogućavala je ne samo velikosrpsku politiku u političkom smislu nego i dosta veliku eksploataciju i zaostajanje u razvitku Bosne i Hercegovine. To ističem samo u kratkim potezima radi toga da ukažem na mogućnosti istraživanja, a ne da ovde dam ma kakve konačne formulacije.

Dalje bih ukazao na ovo. 1918, i nekoliko godina posle, velikosrpska politika imala je masovnu bazu u srpskom narodu i u krajevima van Srbije, i da je baš ta činjenica što su se te istorijske tvorevine, kao što su Vojvodina, Bosna i Hercegovina, koje su se obrazovale u XIX veku, kao privredna područja, i ta ekonomska politika, o kojoj sam već rekao, dovodila do izvesne da ne kažem dezintegracije srpskog naroda, ali do izvesnih elemenata suprotstavljanja prema velikosrpskoj politici, izvesnog osveštavanja srpskih masa u tom pogledu. Možda je i to u Vojvodini bilo mnogo izrazitije, ali ne bih rekao da tu ne treba istraživati i pokušati da se utvrdi i u Bosni i Hercegovini.

A dalje naročito treba, mislim, u pogledu uloge radničke klase u rešavanju nacionalnih pitanja u Jugoslaviji, pa i u pitanju položaja Bosne i Hercegovine, i delovanja njene partije u tom pogledu, poći i od prirode radničke klase i shvatiti da radnička klasa i njena partija postepeno moraju da stiču iskustva u borbi, u revolucionarnoj borbi, da shvataju i težnje koje ne proizilaze iz društvene prirode radničke klase nego proizilaze iz prirode njenih saveznika. I nije čudnovato da se odmah u početku radničkog pokreta u svetu, u Evropi, počevši od Marksovih vremena, radnički pokret spoticao na nacionalnom pitanju. I u tom pogledu, čini mi se, istorijska nauka mora poći ne od subjektivne istorije KPJ, nego takođe i od objektivnih faktora revolucionarne borbe. I da ne treba stati na stanovište, kao što mi to stajemo često danas, i kažemo iz sadašnje naše perspektive da je to bilo pogrešno stano-



više, nego nauka treba da objasni zašto je to tako bilo. Zašto Komunistička partija prvo zauzima stanovište o jedinstvenom narodu, pa kako postepeno stiže svoje iskustvo, iskustvo u borbi. Naposljetku, bez toga ne možemo mi objasniti ulogu Komunističke partije, jer pridobijanje naročito seljačkih i malograđanskih masa nije se moglo zamisliti bez rešenja nacionalnog pitanja i bez rešenja onih pitanja koja su se javljala kao društvene suprotnosti između pojedinih zemalja stare Jugoslavije koje su imale svoje odlike u infrastrukturi privrednih područja. Ja sam ovo samo rekao zato da obratim pažnju, a ne da držim nekakav referat ili da dam ovde nekakva naučna rešenja.

### BOGDAN KRIZMAN

Ja ću u ovoj intervenciji biti sasvim kratak. Htio bih samo da kažem da me veseli što sam na ovom skupu čuo nekoliko referata koji obrađuju građansku komponentu iz historije stare Jugoslavije. To su bili drugovi Šarac, Šehić i Išek. Mislim da se historija Partije, historija radničkih pokreta i historija narodnooslobodilačke borbe i revolucije ne mogu shvatiti i ne mogu naučno obraditi ako se naučno ne obuhvati istovremeno i takozvana građanska komponenta.

Rekao bih nekoliko riječi o referatu druga Išeka. On je nabrojao primjere o nazivima Seljačke stranke i prvo je tačno rekao da je 1904—1905. stranka Stjepana i Antuna Radića uzela ime Hrvatska pučka seljačka stranka. Ona je to ime nosila i poslije 1918. godine i tek nešto kasnije je preuzela novo ime i nazvala se Hrvatska republikanska seljačka stranka, sve tako do poznate izjave Pavla Radića u beogradskoj Narodnoj skupštini 1925. godine. Onda je onaj »R« u svome nazivu tada ispustila i kasnije se zvala samo Hrvatska seljačka stranka. Međutim, 1927. godine Stjepan Radić donosi odluku da proširi djelatnost Hrvatske seljačke stranke na krajeve u kojima Hrvati ne žive. HSS razvila je, na primjer, izbornu agitaciju u Makedoniji i zbog toga Stjepan Radić mijenja privremeno naziv svoje stranke koja se sada naziva Narodna seljačka stranka. I tek kasnije, kad se ta taktika pokazala neuspješnom, opet se stranka naziva Hrvatska seljačka stranka. To bi bilo jedno.

Mislim da ne pretjerujem ako kažem da se ne smije — kad se govori o HS stranci, kad se govori o njenu stranačkom vođstvu, kad se govori o Glavnom odboru i prvacima te stranke — nikada smetnuti s uma da je stranka: Stjepan Radić lično. Stjepan Radić je stvorio Hrvatsku pučku seljačku stranku i nitko drugi u toj stranci nije bio tako zaslužan što je ta stranka postala onaj faktor u hrvatskom političkom životu do 1918. godine, a takođe i kasnije u staroj Jugoslaviji. Dakle, kad se govori o stranci, treba stalno imati na umu da je stranka Stjepan Radić, i drug Išek je vrlo lijepo prikazao njegov program iz razdoblja prije I svjetskog rata. Međutim, trebalo bi to — u vezi s pitanjem reorganizacije Monarhije kao i njegova stava o položaju Bosne — nadopuniti i konstatirati da je Stjepan Radić dugo vremena pred rat i neko vrijeme za vrijeme I svjetskog rata bio pristaša austro-slavizma i da je sam koncipirao jednu konstrukciju koju je prvo objavio

na češkom jeziku u Pragu, a onda koju godinu kasnije u onoj svojoj reviji, koja se zvala »Hrvatska misao«. Ta njegova austro-slavistička kompozicija, ta njegova konstrukcija je izvanredno interesantna i nju svi historičari koji obrađuju ono posljednje razdoblje u trajanju Habsburške Monarhije zaboravljaju da prikažu. Spominju razne druge projekte, a nitko ne spominje Stjepana Radića i tu njegovu koncepciju osnovanu na austroslavizmu. Dakako, u toj koncepciji Bosna i Hercegovina zauzima određeno i važno mjesto. Tek razvojem ratnih prilika pod utjecajem Praga i njegovih čeških prijatelja i čeških rođaka — ne smijemo zaboraviti, ovako uz put, da je žena Stjepana Radića, Marženka, ili Marija Radić, bila Čehinja, i to jedna vrlo poduzetna, energična i ambiciozna žena, što često biva, i ona je, što isto tako često biva, vršila snažan uticaj na muža, koji je nju jako volio, a posredstvom Marženke su utjecali na Stjepana Radića pred kraj rata i češki političari. Tako je on početkom 1918. napustio te svoje koncepcije kao neostvarljive i priznao jednom prilikom u govoru u Pragu na perfektnom češkom jeziku da su to zablude, govoreći o Monarhiji kao staroj vještici koju valja spaliti na lomači. To je bio njegov oproštaj od austro-slavizma.

U ovih nekoliko minuta za diskusiju ne može se ulaziti u ozbiljniju i dublju analizu, ali mislim da su prvi uspjesi Hrvatske pučke seljačke stranke, za tog velikog seljačkog tribuna poslije prvog svjetskog rata, koji bi se znao služiti i demagogijom, bili ograničeni na onaj teren koji se još prije rata i za vrijeme rata nazivao Banskom Hrvatskom. Prodor Hrvatske pučke stranke, odnosno utjecaj i popularnost Stjepana Radića u seljačkim masama rastu tek postepeno, tek postepeno Stjepan Radić svojom agitacijom prodire u one krajeve koji su se nazivali Dalmatinska Hrvatska, a onda i u Bosnu. To je jedan proces. Dakako, sve to bi trebalo mnogo opširnije i mnogo dublje analizirati. Ja sam ovdje samo htio da stavim nekoliko marginalnih primjedbi uz referat druga Iška.

## VOJMIR KLJAKOVIĆ

Ja nisam imao namjeru da uzmem učešća u diskusiji, ali me ovo izvanredno izlaganje druga Vražalića podstaklo da ukažem na neke stvari za koje smatram da su korisne da se čuju i na ovom mjestu. Naime, dopustite mi da malo odstupim od sadržaja našega skupa da bih bolje ilustrirao stvari koje su veoma bitne za bolje razumijevanje rada ZAVNOBiH-a, njegovih zaključaka, kao i rada ostalih zemaljskih antifašističkih vijeća u toku rata. Godine 1943, koja je toliko značajna za naš rat i revoluciju, Tito je, po mome dubokom uvjerenju, došao do zaključka da savjeti i mišljenja Kominterne nisu više bila adekvatna situaciji u Jugoslaviji. Tito je smatrao da su organi Kominterne od naših aktuelnih pitanja sve više odstupali i udaljavali se od naše stvarnosti i sve manje nam pomagali. Taj problem, po mome mišljenju, kod Tita je nastao baš na Neretvi, kad je uputio onaj očajnički apel Moskvi da pomogne, sada ili nikada, jer da je situacija čitave naše vojske u dolini Neretve toliko kritična da je pitanje da li će moći da se izvuče. Ovo sam spomenuo zato da bih istakao Titovu sve veću individualnost i samostalnost koja je inače bila markantna u toku rata, ali koja je od tada bila više nego

upečatljiva pri donošenju glavnih odluka našega rata i revolucije. Podsjetiću vas da je poslije IV ofanzive uslijedila i V ofanziva, u kojoj smo opet zapali u škripac, kada su takođe pljuštali savjeti i mišljenja ni od kakve koristi. Postalo je sasvim očigledno i jasno da jedino ljudi, koji stoje čvrsto nogom na zemlji mogu dati najbolja i najadekvatnija rješenja u korist zemlje i vojske kojom komanduju.

Kapitulacija Italije donijela je nov podstrek oslobodilačkom ratu naših naroda. Podsjetiću vas da je u to vrijeme u Vrhovni štab stigao i prvi delegat britanske komande za Bliski istok i da su još prije toga bili upućeni promatrači u Liku i istočnu Bosnu. Sada se Tito našao sa jednim novim činiocem koji ga je postavio u sasvim drugi odnos prema vanjskom svijetu. Naime, ono što je AVNOJ prije tražio putem svojih apela da saveznici upute u našu zemlju svoje delegate, to se realiziralo dolaskom grupe Dikina i Stjuarta. Mada to još nije bilo sve, ipak je bilo mnogo za našu situaciju. U takvim okolnostima tražiti savjete, imajući u vidu da ti savjeti nisu bili adekvatni našoj situaciji, tj. nisu bili korisni za nas — bilo bi nesvršishodno za jednog čovjeka komandanta kakav je bio Tito. Tito je u isto vrijeme, budući odgovoran i znajući da se ne može oslanjati na to što je ko kazao sa strane, bio svjestan da će svaka odluka na državnom planu u ovoj zemlji pasti svom težinom na njegovu ličnost kao vrhovnog komandanta oružanih snaga, na organe koje je on podržavao i na politička tijela u našoj zemlji koja su bila u procesu stvaranja. Zanimljivo je da se Tito izvanredno dobro snašao u toj situaciji. Dikin, koji je i na simpozijumu u julu ove godine ovdje u Sarajevu isticao da nije imao nikakva politička ovlaštenja, da je bio samo delegat vrhovnog komandanta savezničkih snaga za Mediteran i da su, prema tome, njegovi zadaci bili isključivo vojnog karaktera, od prvih dana, odmah čim se spustio u обруč V ofanzive, razgovarao je i sa Titom i sa Kočom Popovićem i sa ostalima iz Vrhovnog štaba o tome šta misle o političarima stare garniture, o Mačeku, Paveliću, Draži Mihailoviću itd. Znači da njegova funkcija nije bila strogo omeđena, a pošto je bio izvrstan obavještajac, jasno je da je tu svoju funkciju mogao spretno da sprovede ob kraja. Vrhovni štab je osjetio o čemu je riječ i smatrao je da je to trenutak njegove pune odgovornosti za odgovore koje će davati formalno vrhovnom komandantu feldmaršalu Vilsonu u Kairu, i da to može da ima velike reperkusije na budući politički razvoj u ovoj zemlji a konzekventno tome i vojni.

Rekao sam da je taj lični prelom u Titu nastao, po mome mišljenju, negdje u dolini Neretve, i da je od tada, svjestan ovakvog našeg međunarodnog unutarnjeg položaja, smatrao da sada treba poraditi na tome da se iskoristi prilika kada su prisutni stvarni predstavnici da bi se izvukle najveće koristi za koje Moskva nikako nije imala razumijevanja. Ja sam čitao prepisku Kominternu—Vrhovni štab i CK KP Jugoslavije od prvog do posljednjeg dokumenta i mogu vam reći da nije impresija nego fakat da savjeti o kojima sam kazao u početku koji su dolazili iz Kominterne nisu bili vezani za našu stvarnost u onoj mjeri koliko je ta stvarnost iziskivala. Prava je sreća što se našao čovjek kova Titovoga, koji je uzeo stvar u svoje ruke, bez obzira na to šta će ko kazati, svjestan jedne stvari, koju je više puta spomenuo Moskvi da je, prije svega, odgovoran narodu kome se stavio na čelo u ratu i revoluciji.

Ovo sam izložio nevezano uz ovaj naš skup da bih bolje ilustrirao nešto što je baš vezano s njima. Naime, Titove misli o budućnosti Jugoslavije, koje

je on izložio Dikinu, prema priznanju samog Dikina, duboko su impresionirale savezničke komandante na Mediteranu. Ove misli uticale su i na mišljenje britanske vlade koja nam u početku nije bila naklonjena, što je i razumljivo s obzirom na to da je, da tako kažem, imala svoga čovjeka u личности Draže Mihailovića, ministra emigrantske vlade. U momentu uspona naših oružanih snaga, poslije V ofanzive i velikih pobjeda na političkom planu — kad su opadale građanske snage i struje — došlo je do jedne pojave, naše interne, o kojoj je Tito iznio jedno veoma značajno i za nas ovdje interesantno mišljenje. Kad je odmah poslije kapitulacije Italije ZAVNOH proglasio aneksiju otuđenih krajeva Jugoslavije: Istre, Cresa, Lošinja, Lastova, Zadra, Tito je napisao jedno pismo Predsjedništvu ZAVNOH-a. To pismo nije objavljeno, ali ja ću pokušati da parafraziram njegov sadržaj. On u njemu kaže, uglavnom, ovo: vaš akt o prisajedinjenju je sasvim razumljiv, on je nužan, ali ne zaboravite da odluke unutar Jugoslavije koje imaju reperkusije na njen međunarodni položaj može donositi samo AVNOJ. Prema tome, sve takve i slične stvari od svih zemaljskih vijeća moraće ubuduće da idu posredstvom AVNOJ-a. Ovdje nije riječ o nekom centralizmu, već o nužnoj mjeri. Naime, Maklin je kazao Titu da britanska vlada još ne priznaje de iure političko stanje u Jugoslaviji ali da ga de facto poznaje. S toga će biti od značaja da ona zna šta se u Jugoslaviji dešava, ko ovdje rukovodi zemljom i njenom budućnošću u internoj borbi partizana protiv pokreta Draže Mihailovića i emigrantske vlade. Prema tome, zemaljska antifašistička vijeća nisu za saveznike mogla biti kompetentna u pitanjima koja su imala međunarodni značaj. Samo su posredstvom AVNOJ-a, i to uz najveću muku mogla da se plasiraju zakonska rješenja ako se željelo da ona budu prihvatljiva za saveznike i da na zapadu imaju punu važnost. Otuda Titov savjet, njegovom toplom i smirenom riječju, svim zemaljskim antifašističkim vijećima uvijek kad je situacija to zahtijevala. On ih moli i traži da o svakom aktu koji ima međunarodni karakter prethodno obavijeste AVNOJ, da bi AVNOJ svojim autoritetom, koji je vani tek počeo da stiže, mogao da se legitimise kao jedina vlada naroda nove Jugoslavije. Tito je slično primijetio Slovincima, koji su o pitanju Slovenačkog primorja imali svoja mišljenja. On im je rekao da dijeli njihova mišljenja i da ništa nema protiv njih, ali ih je molio da vode o tome računa, jer ako svako bude samostalno odlučivao o takvim stvarima, može se stvoriti neželjen utisak da kod nas postoje separatističke tendencije, da jedna ruka ne vidi šta druga radi, da radi prema svom ćefu i prema svojoj trenutnoj situaciji. Mi moramo prema inostranstvu nastupati, prije svega, kao zajednica jugoslovenskih naroda, kao jedinstvena cjelina. Samo tako možemo pobijediti na međunarodnom planu, a svaki drugi put može da nam šteti. Istini za volju, ove stvari su primane od njega kao od ličnosti sa najvećim autoritetom, kao od vrhovnog komandanta naših oružanih snaga i kao od Predsjednika nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Ali moram reći da se dešavalo i to da takve primjedbe nisu uvijek nailazile na razumijevanje iz prostog razloga što se smatralo da, ipak, bolje vidi onaj koga takva stvar neposredno interesira nego onaj koji za nju nije neposredno vezan. To je bio slučaj sa našim teritorijalnim revandikacijama prema Italiji i Austriji, pa je Tito posredstvom pojedinih ličnosti i nešto malo prepiskom uporno tvrdio i uvjeravao koliko je nužno da se ovaj njegov zahtjev shvati i stalno isticao da ne želi da se dobije utisak da taj zahtjev odražava centralističke tendencije u Jugoslaviji koja se tek stvara. Prema tome, sve ove akte,

o kojima imamo ili nemamo tragova, možemo apriori gledati u ovom svjetlu i tako ih cijeniti da se ne bi desilo da se možda upravo ovakva pojava krivo tumači kao da Vrhovni štab, odnosno AVNOJ, odnosno Centralni komitet KPJ nije razumio našu situaciju u danom momentu.

Navešću još jedan interesantan slučaj. Vi znate da su nam Rusi poslije II zasjedanja AVNOJ-a kazali da smo im zabili nož u leđa. Ja mislim da je ta teška riječ proistekla iz onog zaključka od 10. oktobra 1944. godine na Moskovskoj konferenciji kad se razgovor vodio između Staljina i Čerčila o podjeli interesnih sfera u Jugoslaviji. Da se i ovdje popravim, naša štampa, ne znam iz kojih razloga, govori o podjeli interesnih sfera na Jalti. To je nešto sasvim drugo. Razgovori o interesnim sferama na Balkanu vođeni su na Moskovskoj konferenciji, a nikako ne na Jalti. Na Jalti je samo sankcionirano postojeće stanje i uzeti su u razmatranje problemi u okvirima. Upravo je zato Staljin bio nejasan i zato je upotrijebio tako teške riječi, jer je smatrao da stav i zaključci AVNOJ-a i svih zemaljskih antifašističkih vijeća, — koja su adekvatno tome donosili svoje zaključke, a koji su bili poznati Moskvi, jer smo korenspondenciju sa Moskvom imali i poslije raspuštanja Kominterne — govore da mi donosimo krupne zaključke ne pitajući više njih o tome. Oni su time bili uvrijeđeni. Poznata je stvar da je II zasjedanje AVNOJ-a, sa svim odlukama koje su na zasjedanju donesene, održavano bez konsultiranja Moskve. Zato što smo pokazali više samostalnosti nego što su mislili da treba da pokažemo, smatrali su da time pravimo teškoće Sovjetskom Savezu što mi tada nismo razumjeli. Mnogo godina još mi nismo razumjeli o čemu je riječ, šta to znači zabiti nož u leđa. E mi to danas vidimo, ne samo danas. Prilika je da se to danas kaže, da je bilo u pitanju samo to da nismo poštovali jedan tajni sporazum o podjeli interesnih sfera u Moskvi iz oktobra 1944. godine.

Ja sam ovo samo nabacio, bez nekih pretenzija, da bih istakao koliko je u proučavanju rada ZAVNOBiH-a, isto kao i ostalih zemaljskih antifašističkih vijeća u ovim pitanjima, bitnim za stvaranje naše zajednice, potrebno gledati kroz ovo svjetlo, da bi se bolje sagledale pojave onog vremena i tumačenja koja su uslijedila poslije toga.

## HAMDİJA ĆEMERLIĆ

Ja bih želio da iznesem neke svoje impresije u vezi s izloženim referatima, zaključcima i propustima koji su u nekim referatima učinjeni vodeći računa o cilju ovoga skupa, a taj cilj je odredio njegov naslov koji je vezan za »Istorijske pretpostavke državnosti Bosne i Hercegovine«. U tom aspektu istorijskih zbivanja najprije dolazi pitanje političke individualnosti, pa tek onda pitanje državnosti Bosne i Hercegovine. Mislim da je u prikazima referata koji se odnose na predratno vrijeme trebalo istaknuti nekoliko činjenica koje su samo djelomično ili uopšte nisu spomenute. Ovo napominjem zbog toga što je riječ o međunacionalnim odnosima, a ti odnosi su vrlo osjetljivi i svaki naučnik koji takvu oblast obrađuje treba oprezno da pristupa njenom

tretiranju i objektivno izlaže istorijske činjenice, a i svoje zaključke da jasno formuliše da onaj koji takav rad čita, a nije dovoljno upoznat s dotičnom materijom, stekne dojam koji je autor htio. Upravo povodom toga uzimam riječ i želim da napomenem da je u izlaganjima nekih autora bilo propusta ili jednostranih ocjena važnih istorijskih činjenica što dovodi, htio to autor ili ne, a ja pretpostavljam da to nije htio, do neobjektivnog prikazivanja toka istorijskih događaja.

Prvo ću poći od izlaganja druga Nedima Šarca i propusta koje je on, po mom mišljenju, učinio. Ja sam njemu to odmah nakon završenog izlaganja napomenuo, ali želim da to i sa ovog mjesta kažem. Kad se govori o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, mislim da treba imati u vidu činjenicu da je ta stranka predstavljala Muslimane Bosne i Hercegovine, jer su gotovo svi bili njene pristalice sve vrijeme između dva rata. Mi koji smo bili izvan te stranke, predstavljali smo neznatnu manjinu i svi naši naponi da joj oduzmemo biračke mase ostali su bezuspješni. Vodeći računa o tome, mislim da istorija JMO znači i političku istoriju Muslimana u periodu između dva rata i kada se govori ili piše o toj istoriji, onda svaki propust, nepotpuna ili iskrivljena ocjena može imati nezgodne posljedice, može povrijediti Muslimane. Ovo napominjem zbog toga što se u našoj istoriografiji uvriježio jednostran pristup i prikaz djelatnosti ove organizacije, a vrijeme je dovoljno odmaklo da se ovo pitanje može hladnokrvno i objektivno tretirati. Meni se čini da se pri tretiranju djelatnosti ove organizacije i sada stoji na nekim standardnim ocjenama naslijeđenim iz predratnog vremena i da se previše podvlače negativne strane njene djelatnosti a prećutkuju one koje bi takvu ocjenu ublažile. Takav pristup tretiranju ovog pitanja može da povrijedi Muslimane, pa i mene lično, iako toj stranci nisam pripadao. U vezi s ovim želim da prigovorim prikazu političkih odnosa između 1920. i 1921. godine, u vremenu pripremanja nacrtu Vidovdanskog ustava i izglasavanja tog ustava. Zna se, i to je istorijska činjenica, da je taj ustav izglasan glasovima JMO, ali motivi koji su ovu organizaciju naveli da glasa za taj ustav redovno su u našoj istoriografiji jednostrano prikazivani i prikazuju se tako da je velikosrpska buržoazija potkupljivanjem bosansko-hercegovačkih begova uspjela da izglasa Vidovdanski ustav. U vezi s tim želim da napomenem da Jugoslavenska muslimanska organizacija nije bila begovska stranka, takva konstatacija je istorijski netačna, jer begovi — oni na koje se tom ocjenom misli, bivši veleposjednici — nisu bili članovi te stranke, već pretežno radikali ili članovi drugih vladajućih stranaka. Htjeli su da preko ovih stranaka koliko-toliko sačuvaju svoju ekonomsku poziciju. U vremenu između dva rata JMO je pretežno bila u opoziciji, naročito u početno vrijeme postojanja stare Jugoslavije i kao takva nije mogla pomoći begovima da sačuvaju beglučka zemljišta. Ona je u kontinuitetu bila u vladi sa jačim uticajem u vremenu od 1935. do 1939. godine, a ranije i poslije i koliko je povremeno ulazila u vladu bila je bez jačeg uticaja. Drug Šarac je propustio da napomene pod kojim su uslovima poslanici JMO pristali da glasaju za Vidovdanski ustav. U prethodnim pregovorima oko izglasavanja ustava radikali su osigurali većinu za njegovo izglasavanje, a dvoumili su se s kojom strankom da paktiraju da bi dobili potrebnu većinu. Naime, oni su pregovarali sa Zemljoradnicima i JMO i obje grupe su pristale da glasaju za unitaristički ustav, ali pod određenim uslovima. U svim višepartijskim sistemima uvedena je praksa da se stranka, koja sastavlja vladu a nema većinu u parlamentu, nagada se manjim stran-

kama da njenu vladu podržavaju u parlamentu i prihvata onu stranku koja manje traži. JMO je kao jedan od uslova za izglasavanje ustava postavila i zahtjev da se ovim ustavom obezbijedi teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, a to je upravo ono što je neposredno vezano s intencijama ovog sastanka i sadržinu prezentiranih radova. U vezi sa zahtjevom JMO ušao je u Vidovdanski ustav jedan poseban član koji je, u vezi s administrativno-teritorijalnom podjelom Jugoslavije, garantovao teritorijalnu cjelokupnost Bosne i Hercegovine. U našoj historiografiji to se nikad ne spomnije, a naprotiv ističe se da je ovaj ustav izglasan potkupljivanjem begova, pa je tako ovo pitanje tretirano i u Istoriji SKJ, a to istorijski nije tačno.

Pored toga, želio bih da skrenem pažnju na još jednu činjenicu koja se pominje u našoj historiografiji a istaknuta je i ovdje u jednom referatu. Riječ je o konstataciji da se JMO borila za prevlast u Bosni i Hercegovini, a ja smatram da to nije tačno. JMO se borila za ravnopravno tretiranje Muslimana Bosne i Hercegovine i za toliki uticaj koji im srazmjerno broju pripada. Lično sam poznao mnoge ljude iz vođstva JMO i upoznat sam s njihovim intimnim pogledima na odnose političkih snaga i režim upravljanja kako u Jugoslaviji tako i u Bosni i Hercegovini. Oni su za vrijeme važenja Vidovdanskog ustava mogli imati jači uticaj u okviru lokalne samouprave u oblastima i opštinama, ali i tada u savezu sa pojedinim srpskim ili hrvatskim političkim strankama, što ne može dovesti do prevlasti. Neki drugovi kažu: pa to bi mutatis-mutandis dovelo do prevlasti Muslimana u okviru Bosne i Hercegovine, a ja mislim da je i takva ocjena pogrešna, jer ako bi se putem izborne većine došlo do ovakvog uticaja, tome se ne može prigovoriti, a tendencija ka eventualnoj prevlasti je susprezana uticajem stranaka s kojima su saradivali. Do ovog pogrešnog stanovišta — o borbi za prevlast — može se doći kad se nekritički čita predratna velikosrpska štampa koja je bila protivna ma kakvom političkom uticaju Muslimana.

Povodom referata profesora dra Čulinovića stavio bih primjedbu na ocjenu političkih odnosa unutar Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine. Čini mi se da je u referatu konstatovano da je Austrija najprije pridobila Muslimane, pa zatim Srbe i najzad Hrvate, i tako se dobija utisak da su Hrvati posljednji dali podršku austrijskoj vlasti. Koliko ja poznajem istoriju, čini mi se da je redosljed obrnut, da je Austrija računala na Hrvate, odnosno katolike još prije ulaska u Bosnu i Hercegovinu i da su joj oni bili glavni oslonac počev od fra Grge Martića, Štadlera i drugih, sve do 1914. godine. Činjenica je da za vrijeme austrijske okupacije nije bilo nijedne hrvatske stranke koja je bila u opoziciji prema austrijskom režimu. Međutim, prof. Čulinović nije spomenuo postojanje i djelovanje Muslimanske narodne organizacije, koja je zastupala interese veleposjednika, ali je okupljala gotovo sve Muslimane i dugo godina bila u vrlo oštroj opoziciji prema austrijskoj vlasti. Šerif Arnautović i neki drugi prvaci ove stranke bili su osuđeni na dužu robiju i u lancima izdržali svoju kaznu. Kako se ove činjenice mogu dovesti u saglasnost sa tvrdnjom koja je također u našoj historiografiji jako naglašena da su Muslimani pa i begovi davali stalnu podršku austrijskom režimu? Oni begovi koji su davali bezrezervnu podršku austrijskom režimu bili su u manjini i poimenično se znaju, a bili su oštro osuđeni u muslimanskoj javnosti. Muslimanska narodna organizacija počela je saradivati s austrijskom vladom tek poslije aneksije, ali je tada nastao rascjep u toj stranci i jedan dio je i dalje ostao u opoziciji. Uz ovo napomenuću još jedno pitanje

koje nije u referatu prof. Čulinovića dovoljno razjašnjeno, a to je pitanje sporazuma Cvetković—Maček i podjele Bosne i Hercegovine. Poznato je da ovaj sporazum predstavlja nagodbu srpske i hrvatske buržoazije o podjeli interesnih sfera uticaja i da je na toj liniji izvršena podjela Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je izdvojeno, čini mi se, 13 srezova i priključeno Banovini Hrvatskoj, a izdvajanje je izvršeno po vjerskom kriterijumu, naime, izdvojeni su oni srezovi u kojima su katolici bili u većini prema pravoslavnim, a Muslimani uopšte nisu uzeti u obzir, kao i da ne postoje. Ovo su istorijske činjenice o kojima treba voditi računa kad se piše istorija naroda Bosne i Hercegovine. Pri ocjeni događaja i činjenica treba se, koliko je to moguće, staviti u okvir onog vremena kada se to događalo i približiti pogledima koje su ljudi tada imali i mogli imati a ne s današnjih pozicija i pogleda koje mi imamo. U to vrijeme Komunistička partija je bila ilegalna i kao takva nije mogla imati jači uticaj u širokim narodnim masama. Malo je bilo članova KPJ, a bilo ih je malo stoga što je bilo teško biti član Partije, jer su bili progonjeni i vrlo oštro kažnjavani. To su mogli biti samo oni koji su bili neobično jaki u svom ubjeđenju i spremni da izdrže sve torture koje su ih očekivale ako budu otkriveni. Zbog ovih okolnosti KPJ nije bila u mogućnosti da se služi savremenim sredstvima obavještavanja i da u širem obimu obavijesti građane o svojim stavovima o aktuelnim političkim pitanjima. U vezi s ovakvim položajem KPJ, ja sam u svom referatu pokušao da objasnim usporeni proces prilaženja muslimanskih masa narodnooslobodilačkom pokretu. Mladi ljudi se teško uživiljavaju u to vrijeme i prilike koje su tada vladale i kada danas izučavaju dokumente o razvoju narodnooslobodilačke borbe i kada pišu, polaze s današnjih pozicija i misle da je KPJ imala na raspolaganju sva sredstva informacija i da je mogla u širim razmjerama da objasni svoj stav o pojedinim pitanjima. Da je KPJ bila u takvoj poziciji, ja sam uvjeren da ne bi ni došlo do onako oštrog sukoba i krvoprolića, kao što je bilo u početno vrijeme okupacije. Sa svojim saradnicima okupator je učinio sve da KPJ onemogući širenje obavještenja o njenom stavu i ciljevima NOB. Prošlo je dosta vremena od početka NOB, a nama u okupiranim gradovima nije bilo jasno šta se radi u šumi, gdje je ko i šta hoće borbom da postigne. S obzirom na činjenicu da su u početno vrijeme gotovo isključivo Srbi učestvovali u oslobodilačkoj borbi i da su, pored partizana, postojali i četnici, muslimanskim reakcionarnim krugovima nije bilo teško oglasiti cio oslobodilački pokret kao četnički i ultrasrpski. Trebalo je da prođe prilično vremena da istina o narodnooslobodilačkom pokretu, posredstvom ilegalaca u gradovima, prodre u širu javnost. Osim toga trebalo je i vremena da se narodne mase uvjere da će narodnooslobodilački pokret i ostvariti ono što se govori. Treba imati na umu da su u predratno vrijeme narodne mase zavaravane obećanjima koja nikad nisu ispunjavana. Kad se situacija rasčistila u pogledu ciljeva NOP-a i kad su se narodne mase uvjerile da KPJ ono što riječima kaže provodi i u djelo, muslimanske mase su počele u širim razmjerama da pristupaju NOP-u. To isto važi i za Hrvate. Sticajem okolnosti, Srbi su odmah u početku masovno prišli oslobodilačkom pokretu i stvarno duže vrijeme nosili sav teret oslobodilačke borbe. Neki danas kažu: pa Srbi su morali krenuti u borbu, jer im je NDH prijetila istrebljenjem. To je tačno ali se zaboravlja da su oni imali dva puta, jedan u četnike, a drugi u partizane. Velika je zasluga KPJ što je pobunjene Srbe usmjerila prema NOP-u,



a zasluga je i svakog pojedinog Srbina, naročito u početno vrijeme, što se opredijelio za opštenarodni, a ne četničko-šovinistički pokret. Hvala.

## BOGDAN KRIZMAN

Da ne bude zabune, ja ću sada govoriti u svoje vlastito ime, budući da više ne čitam tekst akademika Čulinovića. Htio bih samo učiniti dvije generalne primjedbe — vjerujte mi, dobronamjerne — na referate koji se odnose na II svjetski rat, razdoblje naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Prvo: izgleda kao da je u Trećem Rajhu Adolfa Hitlera postojalo jedinstvo misli i akcije »Ein volk, Ein Reich, Ein Führer« — jedan narod, jedno carstvo, jedan vođa! I do 1939. godine i 1941, i kasnije, u političkom životu i među vrhovima Trećeg Rajha vidi se da je to jedinstvo bilo, više-manje, jedan privid. Da se izrazim našim rječnikom: u vanjskoj politici Trećeg Rajha postojale su razne linije. Prvo je bila linija ministarstva vanjskih poslova i ta linija je u odnosu prema Jugoslaviji od 1939—1941. godine bila, više ili manje, konzervativna, u smislu održanja jugoslavenske države. Druga linija je bila linija onog Vanjskopoličkog ureda Nacionalsocijalističke stranke pod vođstvom Alfreda Rosenberga, poznatog smušenjaka »filozofa« i ideologa nacionalsocijalizma, koji je onda, za vrijeme rata, postao ministar za okupirane krajeve na Istoku, jer je bio baltički Nijemac i govorio vrlo dobro ruski. Tu je dalje linija nezavisna od diplomacije, diplomatskih predstavnika i Ministarstva vanjskih poslova: linija vojske Wehrmachta, specijalna linija Abwehra. Tako je karakteristično za grupicu ustaša u Rajhu da su s njima u kontaktu Rosenberg i njegov štab, dok diplomacija kao da nije htjela čuti za njih. U Abwehr je opet bio povezan sa dr. Branimirom Jelićem kao jednim, recimo, osobnjakom u toj ustaškoj grupici, a pored toga još je postojala ona organizacija stranke za Nijemce u inostranstvu koja je, opet, imala i svoje kanale i svoje obavještajce i svoje pouzdanike u pojedinim zemljama pa, tako i u Jugoslaviji. Dakako, Hitler je bio vrhovni autoritet, jer je bio nad svim tim i organizacijama i linijama, ali mislim da treba — kad se govori o Jugoslaviji do 1941. i od 1941. dalje, i o Nijemcima i njemačkoj politici i njemačkim tendencijama — neprekidno imati pred očima tu činjenicu.

Tako, na primjer, za vrijeme ustaške države, za vrijeme ustaške strahovlade u Zagrebu su od 1941. godine postojale u vrhovima neko vrijeme dvije orijentacije; jedna je bila Pavelićeva orijentacija, druga je bila orijentacija Slavka Kvaternika koja se baš nije očitovala odmah vidljivo. Pavelić je u ono vrijeme bio čovjek (da ne kažem velik pion, bio je i to) Rima i talijanske politike, dok je Slavko Kvaternik, okružen kolegama iz bivše austrougarske vojske i austrougarskog oficirskog kora (jednim Perčevićem, jednim Haksom, jednim Sertićem, jednim Prpišem) od samog početka bio čovjek Nijemaca i opunomoćeni njemački general u Hrvatskoj Edmund Glaise von Hostenau do 1943. godine, već po onoj nekadanjoj oficirskoj liniji (jer je i Glaise bio austrougarski oficir, a u austrougarskom oficirskom kora je značajka tog kora bila esprit-de-corps; oni su se osjećali na neki način kao posebna kasta, u stvari to su i bili u Habsburškoj Monarhiji, osjećali su se nekako kolegijalno povezani), od svog dolaska u Zagreb najintimnije kolaborira

s ustaškim vojskovođom Slavkom Kvaternikom. Poznata karakteristika tih bivših austrougarskih oficira bila je izrazita italofobija: mrzjeli su Talijane i u toj italofobiji ova grupa bivših austrougarskih oficira na čelu sa žalostnim vojskovođom Slavkom Kvaternikom bila je i po toj liniji bliska Glaisu. I sam nacistički poslanik u Zagrebu, u ustaškoj državi Siegfried von Kasche bio je čovjek stranke, iz SA, i on je bio amater, diletant u diplomatskoj službi, jer je iz aparata SA došao u Zagreb i od prvog časa taj Kasche bio je zaštitnik A. Pavelića. I kasnije 1943/44, kad se već raspravlja prilično glasno o tome kakvu novu ekipu dovesti, jer je i Nijemcima svitalo da ta ustaška vlada na čelu sa Poglavnikom nije sretno rješenje, Kasche je u svojim izvještajima, a i u usmenim referatima, bio uvijek za to da spase Pavelića i da Pavelić ostane na vlasti, za razliku od Glaisera, koji je, čini se, intimno bio za tu grupu oficira, kolega iz oficirskog kora Habsburške Monarhije, u prvom redu za Slavka Kvaternika. To bi bila prva primjedba.

Druga primjedba bi bila ova: slušajući referate, moram priznati da sam puno toga čuo i puno toga naučio u toku ova tri sarajevska dana. No, slušajući ih, sve sam i više osjećao koliko nam još uvijek nedostaje produbljeni studij strane, u prvom redu njemačke građe, njemačke dokumentacije. Drug Rafael Brčić je u svom prilogu u Prilozima (sveska 3) spomenuo memoare Glaiserove. To je prvoklasan, gotovo bih rekao još više od toga, izvor za to razdoblje i drug Brčić tačno konstatira da mu taj izvor nije bio pristupačan. No, taj izvor, te uspomene Glaiseove pripremaju se za štampu i one će ubrzo ugledati svjetlo knjižarskih izloga i doći u naše ruke. Pružila mi se nedavno prilika da boravim u Zapadnoj Njemačkoj i da radim u arhivu Njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Bonu. Tu je i Politički arhiv nacističkog Ministarstva vanjskih poslova, i tu sam naišao na mnoštvo originalne građe iz II svjetskog rata. Radeći, naišao sam na neke dokumente i ja ću vam spomenuti samo dva. Jedan iz 1943. govori o pregovorima između Pavelića i vođstva Radićevaca (A. Košutića i J. Torbara), i o Pavelićevom prijedlogu da se formira jedna ustaško-radićevska koaliciona vlada (jer je i Pavelić sam vrlo dobro osjećao da Nijemci na neki način nisu zadovoljni sa stanjem na cjelokupnom teritoriju ustaše države). Radićevci su u tim pregovorima predlagali neutralnu vladu, dakle vladu bez ustaša, jednu činovničku vladu, rekao bih, koju bi kasnije — kad bi se prilike na neki način smirile — zamijenila jedna radićevska, jedna mačekovska vlada, vjerovatno sa Košutićem kao predsjednikom vlade, ali bez ustaša. A za Košutića je poznata stvar — ja ne ulazim u ono što je bilo kasnije — da je u Hrvatskoj seljačkoj stranci kao potpredsjednik HSS važio kao germanofil, za razliku Jurja Krnjevića, kao generalnog sekretara HSS, koji je bio na glasu kao anglofil. Dakle, to je jedan dokumenat (izvještaj policijskog atašea njem. poslanstva u Zagrebu), a drugi, to je zabilješka koja na žalost nema ni datuma, a ne nosi ni potpis autora, u kojoj se govori o opadanju ugleda i utjecaja Seljačke stranke u narodu. To je, očito, izvještaj iz radićevskih redova, iz okolice Augusta Košutića, o tome kako se osjeća da je u narodu, u seljaštvu, ustaštvo apsolutno izgubilo svaki oslonac i svaki kredit, ali da se osjeća da to seljaštvo više ne vjeruje ni u program Hrvatske seljačke stranke; da je, dalje, rat zaoštrio prilike, da je razgolatio programe, riječi, fraze i parole, i da seljaštvo sve više okreće leđa programu Seljačke stranke. Da je zbog toga potrebno da se javno i jasno manifestira kako su pripadnici vođstva HSS protivnici ustaške države i ustaškog režima, da je zbog toga potrebno da surađuju s jednom grupom

ustaških vrhova koja bi ih pomogla, da je potrebno — da bi se manifestovala nesloga i neodobranje ustaškog programa i ustaških zločina od strane jednog dijela vodećih u HSS da režim Seljačku stranku progoni. Da je zato neophodno potrebno — a to će ta ustaška grupa koja je spremna da surađuje s radićevcima i izvesti da se jedan dio vodstva radićevaca zatvori. I stvarno, jedan dio vodstva bio je neko vrijeme u Lepoglavi.

Ja sam vam samo ovako, opet u telegrafskom stilu, htio reći kao nekakvu malu i skromnu poruku da moramo sve više ići u širinu i u dubinu i da moramo sve više i sve studioznije proučavati sve one dokumente iz stranih arhiva koji su važni, a to su, dakako, u prvom redu njemački dokumenti iz dana okupacije i borbe. Hvala,

### NEDIM ŠARAC

Mislim da nije neophodno, a nemam ni namjeru da ovdje šire polemishem sa uvaženim profesorom Čemerlićem. Zahvalan sam mu što je obratio pažnju na moje izlaganje. Međutim, u ime i radi preciznosti za koju on pledira, — a u tome ga svesrdno podržavam — najsažetije ću odgovoriti na primjedbe koje je uputio na moju adresu.

Prvo, ja ni u tekstu ni usmeno na ovom skupu nisam okvalifikovao JMO kao begovsku partiju. Nadalje, profesor Čemerlić je napomenuo da je JMO obuhvatala ogromnu većinu Muslimana. Sličnu misao ja sam izrazio konstatacijom da su se neposredno nakon rata muslimanski građanski vrhovi trudili da okupe muslimanske mase u Bosni i Hercegovini. Zaista, u istorijskom momentu na koji se odnosi moja opservacija to nastojanje je bilo u toku, a njegovi rezultati su nešto kasnije postali evidentni, tako da nisam ni bio obavezan da ih registrujem kao činjenično stanje.

Drugo, ne vidim na osnovu čega se u istorijskoj nauci može muslimanskim građanskim krugovima odricati pretenzija i ambicija da dominiraju u svojoj društvenoj sredini? Zašto bi oni bili izuzetak? Iz dokumenata nisam mogao zaključiti da se klasna priroda muslimanskog građanstva bitno razlikovala od adekvatnih svojstava srpske, hrvatske ili neke druge jugoslovenske buržoazije. Analiza istorijske građe i zbivanja ne pruža ništa relevantnog, što bi govorilo da se muslimanskom građanskom vrhu može pripisivati veća demokratska konsekventnost nego njegovom socijalnom pandanu kod Srba, Hrvata, Slovenaca i drugih. S obzirom na to, dopustiću sebi i jednu slobodnu logičku pretpostavku: muslimanski, a ni ostali tadašnji vodeći političari sigurno ne bi demokratski postupali da su se nakon 1918. godine našli u poziciji u kojoj je bila srpska buržoazija. Nadam se da sam u svom referatu bio dovoljno jasan i objektivan u eksplikaciji uslova i glavnih karakteristika orijentacije muslimanske građanske politike.

Profesor Čemerlić mi je, djelimično s pravom, zamjerio što nisam naglasio odlučujuću ulogu JMO u unošenju člana 135. u Vidovdanski ustav. Taj tzv. »turski« paragraf u prelaznim odredbama Ustava obavezivao je budući zakon o podjeli države na oblasti da prilikom razgraničenja upravno-administrativnih jedinica ne cijepa Bosnu i Hercegovinu. Ja to u svom kratkom saopštenju ovdje nisam pominjao, a u integralnom tekstu referata koji je

pripremljen za štampu taj član Ustava je naveden i prokomentarisan. Međutim, poenta mog odgovora je na zaključku profesora Čemerlića. Nisam pravnik, ali se usuđujem posumnjati u održivost ocjene da je navedena odredba Ustava značila očuvanje nekakvog bosansko-hercegovačkog integriteta u strogo centralističkom sistemu, čije sankcionisanje 1921. ne ostavlja mjesta nikakvoj posebnosti ni cjelovitosti dijelova Kraljevine SHS.

Konačno, u vezi s motivacijom stavova JMO u Konstituenti, nije u ovom kontekstu suvišno podsjetiti na poznati fakat da stavljanje pomenute klauzule u član 135. Ustava nije bio jedini, a možda ni najvažniji uslov da JMO glasa za Vidovdanski ustav. Hvala.

## MILAN GAKOVIĆ

Mislim da se ne bi mogla prihvatiti teza profesora Čemerlića da je feudalni-begovski sloj bio van Jugoslovenske muslimanske organizacije, odnosno da JMO nije bila ni feudalna ni begovska stranka. Neću reći da su bivši feudalski u JMO isključivo i jedino vodili glavnu riječ, ali je sigurno i zato imamo krupnih i nepobitnih podataka da su oni prilikom osnivanja te stranke i u prvo vrijeme njenog djelovanja, a i kasnije, davali jak pečat politici te stranke, odnosno da je u vodećim krugovima JMO prisutna feudalna psihologija. Koliko je bio jak uticaj bivših feudalaca u JMO, najbolje nam svjedoče otpori te stranke rješavanju agrarnog pitanja u BiH-a, tj. ukidanju feudalnih odnosa u poljoprivredi poslije 1918. godine. U životu aga i begova kmetski i beglučki posjedi su bili najvažniji i sasvim je razumljivo što oni nisu pristajali na radikalno rješavanje agrarnog pitanja. Prilikom debate o agrarnom pitanju u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS 1920. i 1921. najviše su istupali predstavnici JMO, i to krupni posjednici ističući da je agrarna reforma uperena protiv svih Muslimana kako bi u rješavanju agrarnog pitanja u BiH-a, koliko-toliko, zaštitili svoje ekonomske pozicije. I u sporazumu između radikalsko-demokratske vlade i JMO od 15. marta 1921. godine, kada su obezbijeđeni glasovi 24 poslanika JMO za Ustav, jasno se vidi da se uglavnom vodilo računa o interesima vodećeg sloja JMO — begova i uleme.

Prema tome, tačno se zna, to je onovremena štampa i objavila, uz koju su cijenu poslanici JMO glasali za Vidovdanski ustav. Sve tačke tog sporazuma su poznate. Nije tu u pitanju samo onaj član Vidovdanskog ustava, kako je to istakao profesor Čemerlić, prema kojem se neće dirati u granice Bosne i Hercegovine, već da će se administrativna podjela na oblasti izvršiti u okviru granica BiH. Međutim, u tom sporazumu je na prvom mjestu agrarno pitanje: odšteta za kmetsku i beglučku zemlju, kao i obećanje da se neće dirati u onu beglučku zemlju na koju nisu naseljeni beglučari i koju seljaci ne obrađuju više od 10 godina. Po sporazumu od 15. marta 1921. godine, u Ustav treba da se unesu i odredbe o zaštiti i ravnopravnosti vjere, o vjersko-prosvjetnim autonomijama i šerijatskim sudovima. Zatim se vlada obavezala da će pomoći Vakufsku upravu da sanira svoje finansije a i da će narediti da se povрати olovo sa džamija ukoliko se ono nalazi kod vojnih

vlasti, a koje su ranije austrijske vlasti skinule za vojne potrebe u toku prvog svjetskog rata.

## NIKOLA BABIĆ

U vezi sa prethodnom diskusijom htio bih da kažem neka svoja mišljenja. Prije svega, mislim da prof. Čemerlić ima sasvim pravo kada tvrdi da se ne može kazati da je usvajanje Vidovdanskog ustava, odnosno njegovo izglasavanje zasluga bosanskih begova. Ali ja mislim, takođe, da ne stoji ni njegova formulacija da je to zasluga Jugoslovenske muslimanske organizacije. Jer, zašto bi to bila zasluga ove organizacije sa dvadesetak glasova kad su svoje glasove za taj ustav dale druge građanske stranke i one su činile ogromnu većinu od 196 glasova. Glasovi JMO su samo dodatak koji je ova stranka u određenoj političkoj konstelaciji udružila sa sebi sličnim strankama po političkoj taktici. Prema tome, mislim da ni formulacija da je to zasluga JMO takođe ne stoji. Zajedno sa drugim političkim snagama i političkim partijama i JMO je, razumije se, sa određenim računicama kao i drugi, dala svoje glasove za centralistički Vidovdanski ustav. Uz to, ona je stvarno doprinijela da se 135-im članom Ustava očuva, bar prividno, teritorijalna cjelina Bosne i Hercegovine do 1929. godine. O tome sam nešto i napisao u svom radu »Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941. godine« — objavljenom u Prilozima IRP Sarajevo, broj 3.

Sasvim se pridružujem mišljenju druga Šarca da se ne može govoriti o nekakvim posebnim obilježjima borbe za pravičnost, jednakost i sl. muslimanske građanske politike za razliku od politike drugih građanskih stranaka, organizovanih na konfesionalnoj ili nacionalnoj osnovi. Činjenica je da je i politika JMO-a između dva rata vođena, takođe, na bazi određenih računica. To je bila osnovna taktika njenog rukovodstva. Prije svega, u pojedinim zahtjevima JMO srećemo i zahtjeve za obeštećenje, odnosno za ponovno preispitivanje i za naknadno obeštećenje begovata, zatim čiste nagodbe oko toga koliko će biti položaja ministarskih ili drugih itd. Ako, na drugoj strani, listamo dokumenta Jugoslovenske narodne organizacije, koja se kritički obara na JMO i tamo ćemo naći određenih podataka, koji ukazuju na ovakvu njenu politiku. Isto tako, u knjizi »Jugoslavija u krizi 1934—1941« dr Jakob Hoptner, američki istraživač, koji se koristi jednim originalnim izvještajem Antona Korošeca knezu Pavlu, opisuje razgovor Korošeca sa Džaferom Kulenovićem poslije sporazuma Cvetković—Maček. Tom prilikom na molbu prvog namjesnika i Cvetkovića, Korošec se raspitivao zašto Kulenović ne dolazi na sjednice Glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice i, čak, bojkotuje i sjednice vlade. Kulenović je otvoreno izjavio da osjeća da se sada sve to što je regulisano Sporazumom nekako slama na njegovoj strani, ne daju im se određena mjesta ni u vladi ni na položajima raznih savjetnika i uopšte u državnom aparatu, te da on na toj osnovi neće da prihvata saradnju. Njegov zahtjev je bio da se formira banovinska jedinica od teritorije Bosne i Hercegovine koja nije uključena u banovinu Hrvatsku i historijskog novopazarskog Sandžaka. Dakle, nije li to određena politika koja nastoji da se stvori jedna jedinica sa muslimanskom većinom, u kojoj bi, poput

HSS u Hrvatskoj, vlast preuzela JMO. Međutim, u politici Jugoslavenske muslimanske organizacije, čini mi se, rađa se nešto novo tek potkraj 1939, i početkom 1940. godine, kad nabujava pokret za autonomiju bosansko-hercegovačkih Muslimana, kad on prerasta u jedan masovni pokret. Tada ona, po mom mišljenju, natjerana snagom i masovnošću pokreta, u svojim političkim kalkulacijama počinje da barata s tim da se za autonomiju treba boriti zajedno sa srpskim i sa hrvatskim masama i sa srpskim i hrvatskim političarima.

Ako nisam pogrešno ocijenio, mislim da je narastanje tog pokreta, uz diobu Bosne i Hercegovine poslije sporazuma Cvetković—Maček, pomalo dalo pouke i Komunističkoj partiji, odnosno partijskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini, pa ona od tada počinje trezvenije da razmatra pitanje autonomije i uopšte položaja ove zemlje u Jugoslaviji i prvi puta na V pokrajinskoj konferenciji jula 1940. godine u Rezoluciji se govori otvoreno o Muslimanima, kao etničkoj grupi, u okviru razmatranja nacionalne problematike, a jedan od delegata bosansko-hercegovačke partijske organizacije na V zemaljskoj konferenciji KPJ izražava potpuno neslaganje sa postavkama u referatu o nacionalnom pitanju koji je podnio Milovan Đilas, a u kome je govoreno o Muslimanima kao Srbima i Hrvatima. Suprotstavljajući se ovakvoj postavci, ovaj delegat (vjerovatno Mujo Pašić) takođe govori da je to etnička grupa, a da stav da su Muslimani Srbi ili Hrvati predstavlja podršku srpskoj, odnosno hrvatskoj buržoaziji. Sve ovo želio sam da kažem u prilog mišljenju da JMO nije bila nikakav izuzetak u građanskom političkom životu Bosne i Hercegovine, odnosno bila je stranka, koja se nije borila za pravdu i jednakost, nego da je, kao i sve druge građanske stranke, išla u politički život sa određenom računicom, inspirisanom borbom za podjelu vlasti i za pozicije u vlasti, te da je KPJ prva realno prišla i muslimanskom pitanju s pozicija poštovanja etničkog individualiteta Muslimana i pune njihove ravnopravnosti sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji.

Ako sam ja dobro razumio teoretska razmatranja druga Đuretića, onda po njegovom gledanju izlazi da su se u toku rata mase opredjeljivale vežući ta svoja opredjeljenja i za lidere i za određene ličnosti itd. Po autorovom mišljenju to se odnosi i na Komunističku partiju Jugoslavije, odnosno pojedine njene rukovođeće ljude. Mislim da on u tome nema pravo. Prije svega, komunisti su do početka rata i revolucije ilegalci, oni su poznati u manjem krugu radničkih, intelektualnih i neznatnom dijelu seljačkih slojeva. Smatram da opredjeljenje u početku oružane borbe ide za programom KPJ — za njenom orijentacijom na borbu, za njenom jasnom linijom i o nacionalnom pitanju i o drugim pitanjima i da tek s tom borbom izrastaju lideri, odnosno ličnosti iz redova komunista u užim i širim regionima, pa i u okviru čitave zemlje, i da onda, uz te lidere — rukovodioce NOB-e, pristaju i mase.

I još samo jednu malu opasku htio bih da kažem. Prof. Čemerlić je kazao da je i između I zasjedanja ZAVNOBiH-a (25/26. novembra) i između II zasjedanja AVNOJ-a (29. novembra) još uvijek bilo dilema o statusu Bosne i Hercegovine. Prije svega, riječ je o dva-tri dana, a to je bilo taman dovoljno vrijeme da bi članovi Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu i druge ličnosti koje su učestvovala u pripremanju materijala za I zasjedanja ZAVNOBiH-a doputovala iz Mrkonjić Grada u Jajce na Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Dakle, tu više vremenski nije bilo moguće raspravljati o tome, a i činjenica da je to pitanje jasno definisala Rezolucija I zasjedanja

ZAVNOBiH-a pokazuje da je ono bilo i na jugoslovenskom nivou jasno postavljeno prije zasjedanja ZAVNOBiH-a.

## ESREF VRAZALIC

Nisam historičar po profesiji, ali mogu da kažem da su neka izlaganja koja su saopštena u ova tri protekla dana karakteristična po pristupanju proučavanja historijskih pojava. Pošto se bavim proučavanjem međunarodnih odnosa koji imaju dodirnih elemenata i historijski značaj s drugim naučnim disciplinama, privuklo je moju pažnju izlaganje akademika dra Vase Čubriovića, kada je iznosio metodološki pristup proučavanju državnosti i historije Bosne i Hercegovine. Po mojem zapažanju ono je bez nužnog objašnjenja i klasne obojenosti historijskih događaja u određenim historijskim periodima na osnovama historijskog i dijalektičkog materijalizma.

Metodologija postoji, ali zasnovana na nauci koja će omogućiti istraživanje historijskih pojava i njihovu klasnu suštinu. Pristupanjem proučavanju određenih pojava ne može se odbaciti uzročnost tih pojava odnosno suština iz kojih izvoru te pojave. Svako historijsko pitanje, ako se bude drugačije razmatralo, dovodi istražioca do pogrešnih zaključaka. To se vidi i iz današnje diskusije u vezi sa političkim organizacijama u bivšoj Jugoslaviji, kao što je JMO, organizacije buržoaskog tipa, ali na vjerskoj i etničkoj osnovi. Jednostranim pristupom proučavanju ove organizacije, bez sagledavanja opštih zakonitosti razvoja društva, istraživanja neće doći do pravih rezultata. U ovom istraživanju zanemaruju se vladajuće ideologije u političkom sistemu i vjerskoj pripadnosti u njemu. Vjerske ideologije i ideologije vladajućih sistema, predstavljaju istovremeno državnu politiku koji one uvijek sprovode kroz svoj historijski razvitak, pa i danas to čine velike i super sile oba vladajuća sistema. Da budem konkretan: uzmimo SAD i Sovjetski Savez i ideologije koje one kao super sile sprovode danas. Njihova politika poistovjećena je sa državnom politikom u međunarodnim odnosima. Sovjetski Savez koristi se ideologijom razvoja socijalizma na bazi svojih shvatanja i prenosi je na spoljnu politiku u »ime socijalizma« da bi prikrio dominaciju i hegemonizam nad drugim socijalističkim državama i da bi spriječio progresivno i samostalno razvijanje njihovog unutrašnjeg bića, konkretno u Čehoslovačkoj, u njenom razvojnom putu demokratskog i samoupravnog socijalizma.

Ovim želim da podvučem da su i velika osmanlijska osvajanja u našim krajevima kao preteča austrougarskog osvajanja, isto tako u sebi sadržavala taj isti pojam korišćenja vjerske ideologije u državnoj politici osvajanja. Osmanlijsko carstvo nije osvajalo svijet da bi ga islamizirao, već da bi sprovelo svoju imperijalističku politiku osvajanja i zato se koristio vjerom. Ko drugačije shvata, taj griješi, najviše ako ne prizove u pomoć marksizam. Zaboravljaju se Marksova otkrića o kojima je pisao Engels 1878. godine naročito o tome da je Marks otkrio **prvo** klasnu borbu društva i historije, i **drugo** odnos najamnog rada i kapitala.

Historija se ne može proučavati ako se ne pristupa proučavanju i klasne borbe vladajućih i potlačenih u određenim historijskim periodima. Osmanlijsko

carstvo se koristilo islamom kao vjerskom ideologijom, koja je u ono vrijeme nosila neka progresivnija shvatanja od zatečenih vjerskih ideologija u našim krajevima, kao što su neke socijalne reforme, vjerski porezi za bogate i dr. Turci su se bili oslonili na feudalce, bez obzira na vjersku pripadnost, a naročito na one bogataše koji su bili primili i islam. Time su feudalci ostvarili privilegisan položaj u državnoj hijerarhiji, a siromašni slojevi bez obzira na vjersku pripadnost, nisu mogli imati onih privilegija, koje su uživali feudalci, osim onih u osmanlijskoj vojsci koji su se naročito istakli u odbrani imperije, kao što je Latas, Sokolović i dr. Ali, Osmanlijsko carstvo je porobilo i Arape, koji su po vjerskom ubjeđenju autentični pripadnici islama i privrženici su te religije koja je i ponikla na njihovom tlu. Turci su međutim primili islam od Arapa, pa ipak je Osmanlijsko carstvo pokrilo arapski svijet, bez obzira što su pripadnici iste vjere. Ovim želim da predočim da se do pogrešnih shvatanja i tumačenja istorije onog perioda neće doći i ovdje na tlu Bosne i Hercegovine, kako za vrijeme Osmanlijskog carstva, tako i za vrijeme Austro-Ugarske, i kasnije Hitlerovim i Musolinijevim osvajanjima. Osnovni cilj svakom osvajaču je pokoravanje i eksploatacija, prinudan rad i robovanje za račun osvajača. Takav slučaj je bio i sa narodima Bosne i Hercegovine, koji su pod Osmanlijskim carstvom živjeli oko 415 godina, o čemu govori i akademik Nedim Filipović i profesor dr A. Sućeska, podvlačeći klasnu sadržinu stanja u kojem su se nalazili narodi Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanlijske vladavine. Svaki osvajač ide za tim da traži oslonac u onoj klasi ili sloju koji će mu omogućiti sprovođenje svojih osvajачkih ciljeva bez obzira na to da li po vjerskom ubjeđenju bio musliman, hrišćanin ili nehrišćanin.

U vezi sa diskusijom po pitanju Jugoslovenske muslimanske organizacije i njene uloge u predratnoj Jugoslaviji, iznijecu svoje mišljenje. Ova organizacija, kao i druge slične njoj po svojoj sadržini i etničkoj pripadnosti, imala je klasni karakter. Naime, borba za očuvanje vjerskih i etničkih ciljeva pripadnika ove organizacije koja je kao građanska buržoaska partija imala da »sačuva jedinstvo te pripadnosti«, koristiće se vjerskom osnovom, da bi pomogla vladajućoj buržoaziji da se lakše održi na vlasti, jer je i rukovodstvo JMO imalo udjela u toj vlasti i izvlačilo za sebe korist na račun siromašnih muslimanskih slojeva.

Što se tiče Austro-Ugarske, situacija je bila nešto slična, ova država je uglavnom branila stečena prava i privilegije bogatih, koji su u novom osvajaču vidjeli zaštitnika tih društvenih polizicija, te su i bili na njegovoj strani bez obzira na vjersku pripadnost. Svakako da se i ovaj osvajač koristio vjerskom u svrhu porobljavanja, te je tražio oslonac u pripadnika svoje vjeroispovijesti. U tome on je imao i nekog uspjeha. Potlačeni naši narodi pod starim osvajačem mislili su da će im novi osvajač dati olakšice, ali se njihova očekivanja nisu ispunila. Međutim, narod se tri mjeseci borio protiv austrijskog osvajača na tlu Bosne i Hercegovine, a u ovom ratu masovno su učestvovali Muslimani.

Meni se čini da je na ovom skupu ostalo nerasvjetljeno pitanje početka narodnooslobodilačke borbe, pitanje početka narodnog ustanka, a naročito onog perioda od okupacije do početka narodnooslobodilačke borbe. Znamo kakva je bila stara Jugoslavija, i da su mnogi neupućeni koji nisu bili vezani za progresivna shvatanja i bili izvan narodnooslobodilačke borbe, koju je organizovala i vodila Komunistička partija, čekali na promjenu, neće li mu



donijeti drugi nešto bolje. Bilo je i »svečanog dočeka osvajača i slavoluka« i to ne samo od izvjesnog broja Muslimana nego i od Hrvata, Srba i drugih narodnosti, odnosno etničkih grupa i grupacija. Međutim, kad se vidjelo šta okupator radi u našim krajevima, kad su ljudi shvatili, dakle, kad su se osvijestili i praktično vidjeli da im porobljivač nosi više zla, nego stara Jugoslavija, počeli su stupati u redove NOB da se oružjem borbe protiv okupatora.

Upravo ovaj period na ovom simpozijumu nije dovoljno analiziran. U nekim referatima podvlači se masovno uključivanje 1943. godine Muslimana i Hrvata u NOB, a što je do tog perioda bilo, u referatima je bilo malo riječi, te ispada da su samo Srbi razvijali ustanak u 1941. i 1942. godini, a to je netačno. Dovoljno je samo da navedem Mostarski bataljon, Mujinu četvu sa Romanije, Husina i dr.

I u ovoj razradi metodologija nije dovoljno analizirala početak razvoja ustanka, koji ne može imati uspjeha ako nema oslonca u svojoj bazi, u narodu, a koji se razgarao tamo gdje su bili uslovi sazreli. U krajevima u kojima se nije razvila NOB i svijest ljudi o toj borbi sporije je išlo što je borba donosila? Taj period u historiografiji nije proučen u dovoljnoj mjeri. Pogrešno bi bilo također iznositi o tom periodu neke konstatacije koje smo čuli u nekim referatima, ne ispitavši prethodno suštinu ciljeva borbe, te odnos okupatora i njegovih pomagača prema našim narodima. Bilo bi isto tako pogrešno, kao što je bila pogrešna parola u početku ustanka »da su Hrvati i Muslimani ustaše« i tome slično. Moramo, mislim, u proučavanju voditi računa i o sazrijevanju svijesti u borbi za oslobođenje svoje zemlje od okupatora i za bolje društveno, socijalno i političko uređenje naše zemlje, a za te ciljeve se borio narodnooslobodilački pokret koji je organizovala i vodila Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa drugom Titom.

## ENVER REDŽIĆ

Ja ću se kratko zadržati na nekim pitanjima u vezi sa referatima koje smo slušali danas. Moju pažnju posebno su privukli referati drugova Đuretića, Lukača i Purivatre.

Drug Đuretić je govorio o odnosu klasne i nacionalne komponente u narodnooslobodilačkom ratu. Ja sam očekivao da ćemo u njegovom izlaganju dobiti analizu toga odnosa sa područja Bosne i Hercegovine. Bez takvog razmatranja, njegov referat ostavlja više utisak eseističkih meditacija i eskurzija, a ne fundiranja postavljenog problema na realnim odnosima u jednom realnom istorijskom periodu. Naime, i klasno i nacionalno i njihov odnos nužno je uvijek posmatrati u društvenoj cjelovitosti i konkretnosti. Klasno je istovremeno i nacionalno i obratno, nacionalno je takođe klasno. Bilo bi vrlo značajno za razumijevanje tokova i procesa u našem društvenom i političkom razvoju poslije oslobođenja da se naša istorijska nauka više i temeljitije bavila istraživanjem i utvrđivanjem stvarne uloge i konkretnog ponašanja naših društvenih klasa u toku narodnooslobodilačkog rata. Mi imamo obilje radova, i veoma dobrih radova, iz istorije Komunističke

partije Jugoslavije i njene uloge u toku narodnooslobodilačkog rata. Mi, ta-kođe, imamo obilje veoma dobrih i temeljitih radova o vojnim aspektima narodnooslobodilačkog pokreta. Ali mi nemamo ni približno dovoljno radova koji razmatraju ponašanje radničke klase, kao i drugih klasa, u bilo kojoj našoj zemlji u toku narodnooslobodilačkog rata. Naime, naša revolucija je pokazala da su i klase i nacije društveno-istorijski organizmi u sebi veoma protivrječni i da se ni klase, pa ni nacije u ovom značajnom istorijskom periodu, nisu ponašale uvijek dosljedno klasno, odnosno dosljedno nacionalno. Naprotiv, ta protivrječnost i klasa i nacije manifestirala se veoma obilato u toku naše revolucije. Ima primjera da građanske elemente, istina veoma malobrojne, nalazimo aktivne u narodnooslobodilačkoj borbi; pojedine kulake smo u nizu sela imali kao značajna uporišta narodnooslobodilačkog pokreta. Radnici u masi u početku stoje izvan oružanih formacija narodnooslobodilačkog pokreta; kolebljivo seljaštvo, uprkos svojoj kolebljivosti, najmasovnije je učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi. Međutim, što se više približavamo kraju narodnooslobodilačkog rata, ovi odnosi su se mijenjali. Kada, dakle, razmatramo odnos klasnog i nacionalnog, onda zaista treba nastojati da se objasne sva protivrječja, koja su ponekad više prividna nego stvarna, u ponašanju društvenih klasa u našem narodnooslobodilačkom ratu. Želio bih da ova moja intervencija bude shvaćena kao predlog, kao sugestija i poziv da već do sljedećeg naučnog skupa koji bude posvećen periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije, dobijemo više radova o tome kako su se društvene klase u našoj zemlji ponašale u toku drugog svjetskog rata.

Drug Lukač me je potakao da kažem nešto o pitanju evolucije nekih stavova KPJ. Naime, i Komunistička partija je takođe u sebi protivrječan društvenopolitički organizam i nju treba posmatrati upravo tako, a ne kao zbir rukovodećih struktura. To ističem zbog toga što se, na primjer, tvrdnja da je Komunistička partija pokazivala puno poštovanje osobenosti naroda Bosne i Hercegovine može prihvatiti kao tačna ako je temeljimo na dokumentima revolucionarne političke aktivnosti partije kao što su leci, proglassi i slični izvori. No to nije dovoljno. Ako na partiju gledamo kao na društveno politički organizam, onda ćemo vidjeti da je, generalno uzevši, KP poštivala osobenosti naroda Bosne i Hercegovine, ali je bilo u praksi i primjera odstupanja od generalne političke linije, što se takođe da na izvornom istorijskom materijalu dokazati i što takođe predstavlja interes istorijske nauke. Time se nimalo ne umanjuje ona zaista blistava uloga koju je Komunistička partija ostvarila u razdoblju narodnooslobodilačkog rata.

Moram kazati da me drug Atif Purivatra pobudio da kažem nekoliko riječi o veoma interesantnim pitanjima, o kojima je on referirao. Posljednjih godina u našoj političkoj publicistici, i dijelom u našoj historiografiji, vrlo je aktuelno pitanje individualiteta Muslimana. To je sigurno rezultat ne samo jednog trenutka nego i savremenog društvenog i političkog razvitka. Ali, da bismo mogli voditi naučnu diskusiju, mislim da je, prije svega, potrebno zadovoljiti neophodne postulate istorijske nauke. Mora se, naime, definirati predmet o kome se piše. Kada govorimo o Muslimanima, potrebno je definirati o kojim je Muslimanima riječ. Moramo učiniti obavezne distinkcije i definirati šta podrazumijevamo pod opštim pojmom musliman, razgraničiti jugoslovenski sadržaj toga pojma i isto tako odrediti bosansko-hercegovački sadržaj pojma musliman. Bez toga nije moguće voditi nikakvu ozbiljnu naučnu diskusiju. Nemam namjeru da se ovom prilikom time bavim, ali bih

ukazao na to da se bez zadovoljenja ovog zahtjeva nalazimo, tako reći, ili na granici nauke, a češće izvan nauke, kada razmatramo pitanje Muslimana. Isto tako je neophodno da se definiše šta je to »nacionalno pitanje Muslimana Bosne i Hercegovine«, jer sve dotle dok mi ne bude jasno šta moj sagovornik podrazumijeva pod tim pitanjem, meni nije moguće da učestvujem u toj diskusiji. Bez obzira koliko u posljednje vrijeme imamo radova o fenomenu Muslimana, još nigdje nisam pročitao šta treba razumjeti pod kompleksom nacionalnog pitanja Muslimana. Poznato mi je da se drug Purivatratra kreće na području i u okviru Bosne i Hercegovine i zato mi je sadržina toga pojma i kompleksa toga pitanja ovdje neophodna. Kod druga Purivatratre postoji takođe jedna tvrdnja da Komunistička partija od početka priznaje etnički individualitet Muslimana Bosne i Hercegovine i ovu svoju tvrdnju zasniva na raznovrsnim dokumentima, kao što su leci, proglosti, referati i sl. Teško je na osnovu takvih izvora kao što su leci, proglosti itd., ma kako da su ovi materijali značajni, izlaziti sa tvrdnjom da Muslimani Bosne i Hercegovine predstavljaju etnički individualitet, odnosno narod, utoliko prije što se partijska rukovodstva u tim dokumentima nisu ni bavila dokazivanjem društveno-istorijske individualnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana. Ja ovim želim samo da skrenem pažnju na nedovoljnost takvog prilaza i takvog postupka. Jer, ako primimo kao tačno da je Komunistička partija bila načisto s pitanjem etničke individualnosti Muslimana Bosne i Hercegovine, kako onda objasniti praksu da neposredno po završetku narodnooslobodilačkog rata isto partijsko pokrajinsko rukovodstvo insistira na nacionalnom opredjeljivanju Muslimana u Bosni i Hercegovini. Ako je to već jedan individualitet, i ako je on priznat, zašto se sada čine takve digresije od jednog stanovišta koje primamo kao definitivno. U toj vezi kod druga Purivatratre postoji takođe tvrdnja da je formiranje muslimanskih vojnih jedinica isto tako dokaz priznanja etničkog individualiteta Muslimana Bosne i Hercegovine. Sa takvom tvrdnjom se ne mogu složiti i mislim da ona ne stoji, jer sam i sam politički radio na terenu na kome su bile formirane muslimanske jedinice, ali ne zbog toga da bi se Muslimanima utvrdio i priznao njihov etnički individualitet, već je obrazovanje muslimanskih vojnih jedinica, (kao i hrvatskih u Bosni i Hercegovini) bio oblik okupljanja Muslimana (odnosno Hrvata) u narodnooslobodilačkoj borbi, dakle jedan oblik okupljanja onih grupacija koje nisu bile masovno okupljene u NO borbi. Sasvim ispravno se ocijenilo da je upravo taj muslimanski oblik vojne jedinice — muslimanska četa, muslimanska brigada, onaj izvanredno pogodan oblik koji proširuje bazu narodnooslobodilačkog pokreta i jača njegovu udarnu snagu. Kada bismo usvojili tvrdnju da formiranje muslimanskih vojnih jedinica predstavlja dokaz priznanja etničke individualnosti Muslimana, onda se postavlja pitanje zašto se u Bosni i Hercegovini ne stvaraju srpske vojne jedinice, a KP u Bosni i Hercegovini neosporno priznaje nacionalni individualitet srpskog naroda.

#### HAMDİJA ĆEMERLIĆ

Ja bih želio samo još nešto da kažem. Ja sam motivisao svoj nastup i nisam htio da pobijam izvjesne činjenice koje su istorijski tačne, ali jedno-

strano interpretirane. Ponovo se osvrćem na ono što sam prigovorio drugu Šarcu i na njegovo naknadno objašnjenje u vezi s tzv. turskim paragrafom u Vidovdanskom ustavu. Nepobitna je činjenica da je BiH ostala u istorijskim granicama sve do 1929. godine, do državnog udara kralja Aleksandra, a nepobitno je i to da je kralj odmah nakon proglašenja diktature podijelio Bosnu na četiri dijela, a Muslimane kao politički faktor u Bosni uništio. To je jasno, ali se o tome ne piše već se ističe da je JMO tražila samo da se agrar plati, i tome se pripisuje pežorativna oznaka »prodali se za agrar«. Eto, to je bio motiv moje intervencije. Drugo, to što Šarac postavlja kao logičan zaključak da se svaka politička grupa bori za prevlast, ne vrijedi u ovom slučaju, jer je vođstvo JMO bilo svjesno svoje situacije unutar sklopa Jugoslavije i realnih mogućnosti. Ne može se onakva logička konstrukcija protegnuti na sve grupe i u svim mogućim situacijama. Samo jake grupe pretenduju na prevlast, jer imaju realnu podlogu da održe takvu prevlast. Malobrojne grupe pretenduju na ravnopravnost i na neku benificiju, i to više-manje kratkotrajnu. U vezi s izlaganjem druga Babića ja nisam konstatovao, on me je pogrešno razumio, da JMO pripada zasluga za izglasavanje Vidovdanskog ustava, praktično ono i iziđe tako, ali ja sam primijetio da se u našoj historiografiji ona optužuje za izglasavanje Vidovdanskog ustava, a on bi bio izglasan i bez njenog učešća. Ja sam izložio na koji je način do toga došlo. To je jedno, a drugo, u pogledu onih dilema oko položaja BiH koje sam u svom referatu izložio, dilema je postojala i u vezi s tim naše bosansko rukovodstvo je išlo u CK. Uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a formirana je posebna grupa sastavljena od predstavnika nacionalnih delegacija koja je imala da pretrese nacрте već gotovih odluka koje će biti iznesene. I na sastanku te grupe stavljeni su prigovori na položaj Bosne. U vezi s ovim napomenuću da sam prije dvije godine držao referat u Istorijskom društvu Hrvatske na temu prva vlada BiH, i tom prilikom drug Cazi je meni kazao da pitanje položaja BiH u to vrijeme nije bilo dovoljno raščišćeno, a to znaju oni koji su neposredno u tome učestvovali. Moto mog istupanja je da istaknem da su Muslimani kao cjelina, bez obzira na svoje klasno raslojavanje, od turske imperije, pa austrougarske, kako je to jasno istakao Kapidžić, pa stare Jugoslavije, pa konačno današnje socijalističke Jugoslavije, uvijek bili za integritet Bosne i Hercegovine, i da su na tome veoma osjetljivi u ovakvim međunacionalnim odnosima. Eto, toliko sam htio da kažem i samo još dvije riječi u odbranu stava druga Purivatre. Smatram da je drug Purivatra potpuno realno ocijenio stav i proglase KPJ, a Redžić je zaboravio da kaže da su odluke o formiranju posebnih vojnih jedinica realan odraz stanja unutar jedne, druge i treće grupe. Pitanje zašto nisu osnivane posebne srpske jedinice je suvišno, jer de facto većina jedinica su bile srpske, sigurno je, sad ne znam tačno, da su do 1943. 80% u jedinicama bili Srbi i neupućeni su zazirali od toga, a formiranje muslimanskih i hrvatskih brigada je već nešto drugo. Partija je vrlo dobro cijenila stvar, ali nije napamet nego se naslanjala se na realno tle.

## VESELIN ĐURETIĆ

Ja ne pretendujem da dam neko opravdanje povodom diskusija drugova Nikole Babića i Envera Redžića o mome referatu, jer, u suštini, nije riječ

o pokretanju pitanja na koje sam dužan da odgovorim. Moje saopštenje ima karakter teorijske analize, teorijskog pristupa nekim pitanjima koja karakterišu odnos između revolucionarnog normatizma i njemu neadekvatne društveno-ekonomske i političke osnove. Babić je u svom izlaganju ponovio, odnosno potvrdio moju osnovnu tezu o tijesnoj akcionoj povezanosti programa i ličnosti u ustaničkom periodu, zato nije nužno da se osvrćem na njegovu diskusiju. Ja sam ustaničke odnose morao posmatrati u njihovoj sveukupnosti, tražeći uzroke za mnoga suprotna kretanja, prije svega u srpskom nacionalnom taboru. Drago mi je da je i prof. Čemerlić donekle potvrdio ovu moju koncepciju kad je rekao da je srpski pokret imao samo dvije varijante: nacionalističku ili partizansku. Nacionalistička varijanta imala je svoje političare, svoje programe i svoje lidere; komunistička varijanta trebalo je i morala je da afirmiše svoje programe i svoje lidere u jednoj novoj situaciji, dakle ne u situaciji ilegalne borbe, kakva je bila prije rata, nego u ratnoj situaciji legalne aktivnosti. Što se tiče ličnosti, one personificiraju programe, što je karakteristično za istorijski proces i revolucionarni tok uopšte. Mislim nije potrebno da se pozivam na Plehanova.

Osnovna poenta Redžićevog izlaganja je da treba naglasiti protivurječnost i nacionalnog i klasnog. Ja sam u uvodnom izlaganju to posebno istakao, pa mi preostaje samo da se Redžiću zahvalim što je to ponovo potvrdio. Njegove riječi o nedovoljnoj dokumentovanosti nekih mojih teza (primjerima iz BiH) samo su djelimično opravdane, jer je moje izlaganje na simpozijumu samo treći dio priloženog rada, koji se konkretnije bavi ovim pitanjima. S druge strane, mislim da je nemoguće zatvarati ove procese u regionalne, bosansko-hercegovačke okvire, jer pitanje je mnogo šire. Sam odnos nacionalne i klasne komponente prevazilazi granice odnosa u okvirima jednog regiona, to je ne samo samo jugoslovenski nego i svjetski odnos, odnos između različitih snaga antihitlerovske koalicije. Šire gledajući, to je odnos između marksističke ideologije i nemarksističke društveno-ekonomske osnove. Ideologija je morala graditi i izgraditi svoju bazu. Tu leže dublje karakteristike revolucionarnog procesa.

Ja ovde neću opširnije diskutovati o ovim pitanjima jer, kako reče drug Morača, to su vrlo kompleksni problemi, pa sam za sada nedovoljno spreman da dulje ulazim u njih. Hvala.

## ATIF PURIVATRA

Možda nije trebalo ni da diskutujem o ovako krupnim zahtjevima koje je u vezi s mojim izlaganjem postavio drug Redžić. Ipak, mogu da kažem da se slažem sa nizom izrečenih riječi i pitanja uz napomenu da se u jednom radu sa naslovom »Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku NOR-a« ne mogu naučno obraditi pitanja koja je postavio drug Redžić, kao, na primjer, šta su Muslimani u svjetskom pojmu, šta oni znače u svjetskom obimu i okviru, te šta to znači u jugoslovenskim i posebno bosansko-hercegovačkim uslovima. Međutim, ja sam u svojoj veoma kratkoj riječi, odnosno u izlaganju, pokušao u nekoliko misli iznijeti svoje mišljenje o bosansko-

-hercegovačkim Muslimanima. Sigurno je da to nije dovoljno za jednu takvu temu, ali je isto tako sigurno da su pitanja preopširna za moju temu i da se o tome mogu i treba da napišu knjige. Zašto one nisu napisane, to je opet drugi problem. Vjerovatno da za to ima dosta razloga. Mislim da i ovaj simpozij pokazuje koliko smo mi još na početku razvoja naučne misli i naučnog rada. Činjenica je takođe da nemamo ni istorije naroda Bosne i Hercegovine. I to pokazuje da je zaista teško u tom smislu raditi i dalje nastaviti raditi. Međutim, svi ti naši pokušaji sigurno će imati dobrog dještva. Za mene je najvažnije da se raspravlja o ovim pitanjima i da se dolazi do rješenja bar parcijalno, pojedinačno, o određenim pitanjima.

Što se tiče drugog Redžićevog pitanja, a to je, kako se objašnjava praksa poslije rata da se Muslimani ne priznaju, odnosno da se insistira na njihovom nacionalnom »opredjeljivanju«, mislim da i to, takođe, prelazi okvir moje teme, koja je ograničena na NOR. To zaslužuje jednu posebnu studiju, posebnu analizu i poseban rad. Međutim, u vezi s tim dao bih neke napomene. Naime, mislim da je, bez obzira na insistiranje čak i nekih partijskih foruma i partijskih rukovodstava u odnosu na Muslimane da se »opredjeljuju«, postojala, ipak, jedna stalna, latentna pozicija i stav Partije da Muslimani nisu ni Srbi, ni Hrvati. U prilog takvom stavu mogu spomenuti, na primjer, da je sekretar Gradskog komiteta KPJ u Sarajevu drug Rato Dugonjić još 1952. godine osudio politiku nacionalnog »opredjeljivanja« Muslimana. Dozvolite da kažem da je isto tako drug Tito, kao generalni sekretar Partije, nekoliko puta osuđivao takvu politiku. Za mene su to činjenice i dokazi. Za mene je to, takođe, istorija, isto kao što je istorija da su se i »opredjeljivali«, odnosno da se insistiralo na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana.

Zaista je malo teško u ovakvoj situaciji, posebno u oskudici vremena, dati određena, potpuna objašnjenja. U radu sam mnoga pitanja opširnije razradio i objasnio. Naravno, to nisam mogao učiniti i u usmenom izlaganju. Inače, dokumentacija je veoma obimna kad je riječ o Muslimanima u NOR-u, ali nije obimna kad je riječ o nacionalnom pitanju i šta se sve podrazumijeva pod nacionalnim pitanjem Muslimana, što je Redžić postavio u diskusiji. Dozvolite da kažem da gotovo svaki autor koji se posvetio izučavanju tog pitanja ima svoj stav, odnosno čak i različito objašnjava šta podrazumijeva pod nacionalnim pitanjem. Međutim, kad su u pitanju Muslimani, mogu da kažem da sam pod nacionalnim pitanjem Muslimana podrazumijevao priznavanje njihovog vlastitog individualiteta i etničke posebnosti, zatim postojanje samosvojnosti, priznanje nacionalne ravnopravnosti, i to u smislu ravnopravnosti sa svim drugim narodima koji žive u Bosni i Hercegovini i u našoj široj zajednici. U tom smislu sam, kad sam govorio o stavovima Partije o nacionalnom pitanju Muslimana u toku NOR-a, podrazumijevao i naglašavao, a to sam i u izlaganju rekao, da je to, u stvari, borba za slobodan razvoj, za ravnopravnost, ravnopravne odnose, za priznavanje vlastite istorije, razvitka naroda, za priznavanje kulture i kulturne baštine, za priznavanje običaja, jednom riječju za priznavanje svega onoga što konstituiše jednu etničku zajednicu pa i Muslimane. Međutim, mi znamo da su teorije o naciji danas vrlo diskutabilne. Kritikuemo Staljinovu definiciju o naciji. Ima primjedaba i prigovora na definiciju nacije, koju imamo danas, i koja je važeća, a to je Kardeljeva definicija. Osim toga, u savremenom svijetu ima i shvatanja prema kojima i neki elementi, osim onih poznatih koji se uzimaju pri definisanju nacije, takođe se uzimaju kao konstitutivni. To su, nesum-

njivo, sve elementi o kojima treba mnogo šire raspravljati nego što je to bio zadatak moje teme.

U vezi sa primjedbom druga Redžića da se na osnovu proglaša i letaka i sl. ne može zasnivati naučni stav o tome da li su Muslimani nacija ili nisu, mogu kazati da tema moga rada nije pitanje šta su Muslimani, nego kakav je bio stav KPJ, odnosno politika KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku rata. Doduše, i ja smatram da je nedovoljno samo na osnovu određenih proglaša, ili samo na osnovu određenih zaključaka i citata, izvršiti naučnu analizu. Ali sam dužan napomenuti, takođe, da je isto tako činjenica da se čitava istorija Partije zasniva na takvim dokumentima počevši od programa i svih drugih strategijskih i taktičkih zadataka Partije. Zato mi danas moramo pisati istoriju, odnosno i nauku zasnivati gotovo samo na tim postojećim i mogućim dokumentima, s tim što moramo provjeravati šta je u praksi stvarno ostvarivano. Mislim da nije suvišno da napomenem da je i Lenjin upozoravao da se partije, pa prema tome i komunističke partije, ne mogu cijeniti samo prema svom programu i nazivu nego prema svojoj stvarnoj djelatnosti, odnosno čije interese ona zastupa u taj svojoj praktičnoj aktivnosti.

U konkretnom slučaju, kad je riječ o Partiji u toku NOR-a i njenom odnosu prema Muslimanima, mogu kazati da je Partija potpuno zastupala interese Muslimana i da se u praksi borila za ravnopravnost i Srba i Hrvata i Muslimana. To je bilo geslo i politika Partije. To, prema svim relevantnim podacima, nauka mora da prizna i prihvati. Mislim da ništa drugo ne može ni prihvatiti. Izvjesna odstupanja, slabosti i teškoće do kojih je, ipak, dolazilo u toku rata, i posebno do kojih je dolazilo u kasnijem periodu, poslije rata, o čemu ne želim da govorim, jer to nije ni bio predmet moje rasprave, smatram da se ne mogu uzeti kao pravilo a niti se mogu generalizirati. Osim toga, kad sam rekao da je politika Partije konsekvantno sprovedena u pogledu uvažavanja etničke posebnosti Muslimana, i sada mogu ponoviti da, pored Redžićevih primjedbi, ostajem i dalje pri takvom tvrđenju, jer svi mogući relevantni pokazatelji i činjenice su na strani politike Partije, tj. da je zastupala i sprovodila nacionalnu ravnopravnost u svim oblicima društvene djelatnosti, od najviših do najnižih foruma, i da je sprovodila politiku realizovanja svega onoga što je trebalo da znači politiku nacionalne slobode i nacionalne ravnopravnosti.

Na postavljeno pitanje i primjedbe o muslimanskim partizanskim jedinicama već je odgovorio profesor Čemerlić i nemam potrebe da bilo šta tome dodam.

## ENVER REDŽIĆ

Drugarice i drugovi,

Sa vašim dopuštanjem, na koje unaprijed računam, ja neću davati nikakav rezime toka našeg naučnog skupa koji je, evo, sa posljednjim učesnikom diskusije došao do svog završetka. Ali u ovom trenutku ja želim da ponovo zahvalim svim učesnicima našeg skupa — akademikima, profesorima

istorije na fakultetima, saradnicima istorijskih instituta, vijećnicima ZAVNO-BiH-a koji su u radu ovoga našeg skupa učestvovali, publicistima, pravnicima i, na kraju, ekipi mladih istraživača savremenog perioda istorije naroda BiH.

U ovom trenutku posebno želim da zahvalim Predsjedništvu Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, koje nam je stavilo na raspolaganje neophodna materijalna sredstva da pripremimo ovaj naučni skup, kao i ove veoma komforne prostorije Skupštine za naš rad.

Mi ćemo nastojati da sve pripremljene i autorizovane radove objavimo, kako bi naša i šira i naučna javnost bila u mogućnosti da se izvorno upozna sa radom našeg naučnog skupa i dijelom sa dostignućima istorijske nauke čiji je predmet naša savremena epoha, epoha revolucije i socijalizma.

Sa ovim naučnim skupom bosanski historičari su zajedno sa svojim kolegama iz drugih jugoslovenskih republika obilježili 25-godišnjicu Republike Bosne i Hercegovine, dali svoj doprinos jubileju čiji smisao nalazimo u afirmaciji onih progresivnih tendencija koje svoj izvor nalaze u ZAVNOBiH-u.

Ja vam još jednom svima zahvaljujem u nadi da u budućem radu zabilježimo više naučnih rezultata u rasvjetljavanju onih pitanja koja smo upravo u posljednjem dijelu našeg trodnevnog rada otvorili i markirali, a u okviru ovoga skupa, razumije se, nismo mogli dovesti do kraja.